

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Освітній рівень: Магістр
Спеціальність: 032 «Історія та археологія»
Освітня програма: Східноєвропейські
історичні студії

**Чеченська республіка: від проголошення Незалежності до
Хасав'юртських угод**

**Кваліфікаційна робота студентки
Одінцової Софії Олегівни**

(підпис здобувача освіти)

**Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Ляпіна О.В.**

(підпис наукового керівника)

**«Рекомендовано до захисту на ЕК»
Завідувач кафедри:
Доктор історичних наук, професор
Мордвінцев В.М.**

(підпис завідувача кафедри)

Київ - 2021

Анотація

Одінцова С.О. Чеченська республіка: від проголошення Незалежності до Хасав'юртських угод. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Київ, 2021 р.

У кваліфікаційній роботі розглянуто процес державотворення Чеченської республіки Ічкерія, проаналізовані витоки і причини конфлікту республіканських органів влади з центральним федеральним урядом та подальше збройне протистояння.

Вперше в українській історичній науці конфлікт в Чечні розглядається не з позиції відцентрових тенденцій у Російській Федерації, а національного і державного будівництва в самій Незалежній республіці Ічкерія. У фокусі дослідницької оптики війна постає частиною процесу боротьби за незалежність, а не як прояв сепаратизму у Росії. У дослідженні проаналізовано військово-політичні, соціальні та гуманітарні аспекти протистояння. В ході аналізу військово-політичного аспекту протистояння, було застосовано новітні концепції впливу війни на суспільство.

У даному дослідженні визначено, що осмислення Чеченської кризи починається ще у 90-ті рр. ХХ століття, та базується на численних свідченнях очевидців та різноманітній джерельній базі, але велика частка джерел – суб'єктивні, і потребують комплексного аналізу, який і був здійснений у роботі.

В ході роботи з джерелами встановлено, що криза в російсько-чеченських відносинах починається ще в період «перебудови», тому подальша ескалація конфлікту є лише підтвердженням закономірного розвитку подій.

Розгортання Першої Чеченської війни, невідповідність федеральної армії та поспішні рішення керівництва, більш схожі на серію випадковостей та

казусів, підтверджують фактичну втрату контролю над ситуацією з боку Кремля.

В роботі досліджено й внутрішньополітичну кризу в Чеченській республіці, неоднорідність суспільства в питаннях здобуття незалежності. Проблеми в середині Чеченської Республіки, зокрема, питання балансу між світською та релігійною владою, негативні тенденції в армії, що відобразились у зростанні впливу польових командирів, терористичні акти – це все дає підставу стверджувати про процеси радикалізації чеченського суспільства, загострення внутрішньої кризи та дає розуміння, що Хасав'юртські угоди, аж ніяк не могли поставити крапку в Чеченському конфлікті.

У процесі роботи автором було комплексно проаналізовано націотворчі процеси та основні етапи війни за збереження державної суб'єктності та суверенітету. Кваліфікаційна робота складається зі списку скорочень, вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури.

Ключові слова: Перша Чеченська війна, Чеченська республіка, Ічкерія, Чеченський конфлікт, сепаратизм, незалежність, терористичні акти, Джохар Дудаєв.

Odintsova Sofiia O. Chechen Republic: from the proclamation of Independence to the Khasavyurt accords. Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kyiv, 2021

The qualification work considers the process of state formation of the Chechen Republic of Ichkeria, analyzed the origins and causes of the conflict of the republican authorities with the central federal government and the subsequent armed confrontation.

For the first time in Ukrainian historical science, the conflict in Chechnya is considered not from the standpoint of centrifugal tendencies in the Russian

Federation, but of nation-building and state-building in the Independent Republic of Ichkeria itself. In the focus of research optics, war appears as part of the process of the struggle for independence, not as a manifestation of separatism in Russia. The study analyzed the military-political, social and humanitarian aspects of the confrontation. In the analysis of the military-political aspect of the confrontation, the latest concepts of the impact of war on society were applied.

This study determined that the understanding of the Chechen crisis began in the 90s of the twentieth century, and is based on numerous eyewitness accounts and a variety of sources, but most sources are subjective and require a comprehensive analysis, which was carried out at work.

In the course of work with sources, it was established that the crisis in Russian-Chechen relations began during the period of «perestroika», so the further escalation of the conflict is only a confirmation of the natural development of events.

The escalation of the First Chechen War, the unpreparedness of the federal army and the hasty decisions of the leadership are more like a series of coincidences and incidents, which confirms the actual loss of control over the situation by the Kremlin.

This paper has clearly shown the internal political crisis in the Chechen Republic, the heterogeneity of society in matters of independence. Problems in the middle of the Chechen Republic, in particular, the balance between secular and religious authorities, negative trends in the army, reflected in the growing influence of field commanders, terrorist acts – all this gives grounds to argue about the radicalization of Chechen society, exacerbation of internal crisis and understanding that the Khasavyurt agreements could not put an end to the Chechen conflict.

In the process of work, the author comprehensively analyzed the nation-building processes and the main stages of the war to preserve state subjectivity and sovereignty. The qualification work consists of a list of abbreviations, an introduction, five sections, conclusions and a list of used sources and literature.

Key words: First Chechen War, Chechen Republic, Ichkeria, Chechen conflict, separatism, independence, terrorist acts, Dzhokhar Dudayev.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

БХЗ – Біохімічний завод;

ВДП – Вайнахська демократична партія;

ВК ЗКЧН – Виконавчий комітет Загального конгресу Чеченського народу;

ДДБ – Департамент державної безпеки;

ДКНС – Державний комітет надзвичайного стану;

КДБ – Комітет державної безпеки;

КНП – Комітет народного порятунку;

КОУНГ – Комітет оперативного управління народним господарством;

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу;

НФ – Народний Фронт;

ПВР – Президія Верховної Ради;

РРФСР – Російська Радянська федеративна соціалістична республіка;

ТВР – Тимчасова Вища Рада;

ЦВК – Центральний виборчий комітет;

ЧІАР – Чечено-Інгушська Автономна республіка;

ЧІАРСР – Чечено-Інгушська Автономна Радянська соціалістична республіка;

ЧІР – Чечено-Інгушська Республіка;

ЧР – Чеченська Республіка;

ЗМІСТ

Анотація	2
Список скорочень	6
Вступ	8
Розділ I. Стан наукової розробки теми	12
1.1. Історіографія проблеми	12
1.2. Джерельна база	20
1.3. Методологія дослідження	29
Розділ II. Створення незалежної Чечні	36
2.1. Виникнення неформальних груп в Чечено-Інгуській республіці	36
2.2. Загострення внутрішніх протиріч під час роботи національних зборів	38
2.3. Чеченська революція	47
Розділ III. Політична криза в Чечні 1992 - 1994 рр.	50
3.1. Внутрішньополітична боротьба в ЧР 1992-1994 рр.	50
3.2. Військово-політична криза 1994 р.	54
Розділ IV. Перша російсько-чеченська війна. Основні етапи	59
4.1. Введення російських військ на територію Чечні	59
4.2. Штурм Грозного. Початок повномасштабної російсько-чеченської війни	64
4.3. Встановлення російського контролю над рівнинними та гірськими районами Чечні	68
4.4. Операція «Джихад» як шлях до укладення мирних угод	75
4.5. Хасав'юртські угоди та наслідки війни	77
Розділ V. Терористичні акти під час Першої Чеченської війни	79
5.1. Терористичний акт в Будьоннівську	79
5.2. Терористичний акт в Кізлярі	82
ВИСНОВКИ	85
Список використаних джерел та літератури	89

ВСТУП

Конфлікт навколо здобуття незалежності Чеченською республікою між 1991 та 1994 рр., що переріс у Першу чеченську війну (1994-1996 рр.), яку сьогоднішні офіційні російські джерела називають «операцією з відновлення конституційного порядку», є одним з найбільш значущих процесів як в історії Росії, так і Центральної та Східної Європи в цілому. Свого часу він ілюстрував основні побоювання західних країн щодо розпаду СРСР – затяжний військовий конфлікт, насичений військовими злочинами та порушенням міжнародного гуманітарного права. У 2010 році російський Фонд суспільної думки (рос. «ФОМ») провів опитування щодо найважливіших подій останніх п'ятнадцяти років ХХ ст. Дослідження проводилось, виходячи із концепції соціографії – опитування респондентів, поділених на групи відповідно до їхнього стилю життя. Серед 8 цих груп майже в усіх Першу чеченську війну назвали головною подією заданого періоду від 20 до 45% респондентів, також її називають однією з головних подій новітньої російської історії – від 30 до 47% у залежності від групи [25]. Доволі амбівалентним є той факт, що про таку важливо подію, яка супроводжувала становлення сучасної Росії, усе менше говорять в публічному просторі. А якщо і говорять, то майже виключно з проурядової точки зору.

Актуальність теми. Актуальність роботи визначається двома основними аспектами: науковим і прикладним. Наукова актуальність полягає, передусім, у майже цілковитій відсутності досліджень з новітньої історії Чечні серед українських науковців. До того ж, в обох згаданих роботах війна в Чечні постає внутрішньоросійським процесом, автори зовсім не зосереджують увагу на тривалому процесі боротьби за національну автономію і незалежність, що цьому передувала. Відсутність в українській історіографії робіт, що висвітлюють процес здобуття незалежності республікою Ічкерія та боротьби за неї, видається ще більш дивним, якщо враховувати сучасну суспільно-політичну ситуацію в Україні.

Серед прикладних аспектів актуальності даної роботи найперше виділимо необхідність боротьби з маніпулятивними російськими заявами, що ретранслюються на українських громадян. Сьогодні Чечня переважною більшістю широкого загалу сприймається як один зі стовпів путінського авторитарного режиму, реакційний регіон, де постійно порушуються права людини. Події кінця 1990-х – початку 2000-х років, пов'язані з боротьбою чеченців за незалежність, зникають з публічного дискурсу, оскільки руйнують стереотип сьогоденної республіки як лояльного регіону та Росії як сильної, добре організованої держави. Також у значній мірі відрізняється історична пам'ять російських громадян. У 2005, 2010 та 2014 року незалежна соціологічна інституція «Левада-Центр» проводила опитування про справедливість війн, які Росія вела у новітній історії: переважна частина опитаних респондентів назвала Першу чеченську війну «скоріше несправедливою» (32% у 2005, 34% у 2010 та 28% у 2014) та «однозначно несправедливою» (39% у 2005, 28% у 2010 та 32% у 2014). Попри те, що цифри в абсолюті зменшились (що пояснюється впливом російської пропаганди та урядового трактування подій), але ставлення росіян до війни і подій, що їм передували, лишається доволі амбівалентним. Чеченський конфлікт став одним з перших сучасних локальних конфліктів, де використовувались технології гібридної війни, інформаційних атак та фреймування опонентів – саме такі технології Російська Федерація сьогодні використовує у війні проти України. Вивчення чеченського кейсу надасть більше матеріалів для формування протидії інформаційним кампаніям і гібридним атакам у сучасній війні.

Об'єктом дослідження є Чечено-Інгушська АРСР, з 1991 – Незалежна республіка Ічкерія.

Предметом дослідження є націотворчі процеси у Чечні та Інгушетії наприкінці 1980-х – середині 1990-х рр., стратегія і хід державного будівництва, війна за збереження державної суб'єктності та суверенітету (також відома як Перша чеченська війна).

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі процесу досягнення, конфлікту з центральним урядом, збройної боротьби за незалежність та окреслення наслідків першого періоду існування Незалежної республіки Ічкерія для подальшого розвитку держави.

Виходячи із поставленої мети дослідження, ми визначили ряд **дослідницьких завдань**:

- Проаналізувати ступінь розробки теми у історіографії та стан джерельної бази, визначити масив методів та теоретико-методологічних підходів для дослідження теми;
- Визначити основні передумови, причини та хід Чеченської революції, зацентрувати на ролі дійових осіб у подіях та позиції центрального російського уряду;
- Проаналізувати хід політичної кризи у республіці, означити її вплив на хід націотворення та державного будівництва, розглянути ці події на тлі загальноросійських політичних подій;
- Окреслити передумови, причини, привід, хід бойових дій у період Першої чеченської війни, розглянути тактику сторін конфлікту та їхні спроби впливати на широкий загал та іноземну спільноту;
- Розглянути терористичні акції Шаміля Басаєва у Будьоннівську та Салмана Радугєва у Кізлярі та Первомайську крізь призму ведення інформаційної війни, спробу привернути увагу та заявити про себе на всеросійському та міжнародному рівні та визначити вплив терактів на позицію сторін конфлікту в публічному просторі.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше в українській історичній науці конфлікт в Чечні розглядається не з позиції відцентрових тенденцій у Російській Федерації, а національного і державного будівництва в самій Незалежній республіці Ічкерія, вперше у фокусі дослідницької оптики війна постає частиною процесу боротьби за незалежність, а не як прояв сепаратизму у Росії. До того ж, у даному дослідженні знайшли своє відображення не тільки військово-політичні аспекти протистояння, а соціальні

та гуманітарні контексти. До аналізу Першої чеченської компанії були застосовані новітні концепції впливу війни на суспільство: підхід військової революції, концепція комерціалізації війни, теорія фреймів та «гібридної війни».

Територіальні межі дослідження визначені адміністративно-територіальними межами Чечено-Інгушської АРСР (пізніше – Незалежної республіки Ічкерія), Дагестану та Ставропольського краю.

Хронологічні межі роботи окреслені періодом між 1987 р. і 31 серпня 1996 року. Нижня хронологічна межа обумовлена початком активного національного руху у Чечено-Інгушській АРСР. Верхня хронологічна межа встановлена відповідно до підписання Хасав'юртських мирних угод між представниками Незалежної республіки Ічкерія та федерального уряду, які обумовлювали перехідний період у стосунках між обома суб'єктами та, де-факто, закріплювали незалежність республіки і завершили Першу чеченську війну.

Структура роботи обумовлена поставленими метою та завданнями. Робота складається з вступу, 5 розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, переліку умовних скорочень.

Розділ I. Стан наукової розробки теми

1.1. Історіографія дослідження

Події у Чечено-Інгушській автономії наприкінці 1980-х – першій половині 1990-х років стали резонансними не тільки для населення Російської Федерації, а і для іноземців, головним чином – з пострадянського простору. Такий актуальний феномен, яким є війна у Чечні, змусив швидко говорити про себе широкий загал. За медіа, публіцистами, очевидцями подій до аналізу подій у регіоні приєдналися академічні дослідники – історики, політологи, релігієзнавці. У даному розділі ми проаналізуємо ключові наукові праці, присвячені республіці наприкінці 1980-х – першій половині 1990-х рр., звернемо особливу увагу на позицію дослідників та їхні рефлексії витоків і ходу збройного конфлікту, відомого як Перша чеченська війна, виокремимо основні підходи до розгляду історії Чечні у зазначений період. На підставі аналізу нами буде запропонована категоризація та періодизація історіографії про події у Чечено-Інгушській АРСР та республіці Ічкерія у 1987-1996 роках.

Такий огляд є доволі актуальним і тому, що на пострадянському просторі практично відсутні дослідження з історіографії розгортання конфлікту на Північному Кавказі і Першої чеченської війни. Фактично історіографію даної проблеми розглядає у своїх роботах лише російський дослідник Микола Малішевський. Він не тільки структурував джерела до вивчення війни на Кавказі і роботи дослідників (М.Малішевський дотримується гіпотези про єдиний кавказький політичний і збройний конфлікт, що тривав між 1991 і 2000 роками)[48, с.45], а також аналізує зарубіжну історіографію – зокрема англійську, французьку та польську [47, с.225]. Утім, варто зазначити, що автор апелює провладною версією витоків та ходу конфлікту, тож роботи, що критично налаштовані до діяльності російської влади у роки політичної кризи, а згодом – війни на Кавказі, зображуються надзвичайно тенденційно і часто

отримують негативну оцінку від автора на основі цих суджень. Важливим аспектом, який визначає ряд тенденцій в історіографії подій у Чечні між 1987 та 1996 роками є той, що вони розглядаються майже виключно у контексті війни та її передумов. У сюжетах таких досліджень домінує військово-політична складова, майже не приділяється уваги, скажімо, гуманітарній чи соціальній політиці.

Микола Малішевський виділяє у історіографії війни на Кавказі два основні етапи: 1991-1997 та 1997-2000 роки. На думку автора, обидва ці періоди конфліктів мали «латентну» і «динамічну (активну) фази» [48, с. 46]. Події латентної фази – це зовнішні (теракти, вчинені на території Росії у 1991-1994 роках) і внутрішні (антидудаєвський опір у 1991-1994 рр.). Динамізацією конфлікту, у свою чергу, стало введення федеральних військ у Чечню (1994 р.) і розгортання військового конфлікту. Цей період характеризується появою спогадів та рефлексій учасників подій, що відносяться до джерел – їх ми аналізуватимемо у наступному підрозділі. На думку М. Малішевського, роботи, що можна назвати дослідженнями, з'явилися у постконфліктний період (2000-2009 рр.): тоді здійснюється «створення масиву фактів, їхня систематизація та узагальнення» [48, с. 47]. Останній хронологічний період (від 2009 р. і до сьогодні) дослідником характеризується як такий, що позначений стійким інтересом до збройного конфлікту у Чечні. Проте, особливість даного періоду – відсутність глобальних наративів про події війни. Історик визнає, що у республіці по відношенню до війни досі концептуально панують націоналістичні мотиви [48, с. 51]. Малішевський є чи не єдиним дослідником, який узагальнює періодизацію історіографії конфлікту, та сам конфлікт. Важко не погодитись із запропонованою дослідником періодизацією історіографії, оскільки вона є логічною та обґрунтованою. Але періодизацію конфлікту автор подає крізь призму «боротьби з тероризмом в Республіці», що в дійсно не відображає всіх складних процесів, які відбувались в Чечні, починаючи з проголошення незалежності.

Дослідження подій у Чечні в 1987-1996 роках розпочалося зі збору матеріалів про політичну кризу і війну. Важливу роль у цьому процесі відіграє збірник, складений у 1998 році О. Орловим і А.Черкасовим за сприяння правозахисного товариства «Меморіал»[15].

У ньому викладена основна хронологія подій, доповнена безцінними матеріалами польових досліджень: у книзі з'явилися свідчення представників воюючих сторін, жертв конфлікту. Велика роль приділялась саме аспектам дотримання гуманітарного права двома сторонами. Авторам вдалось зберегти об'єктивність у висвітленні подій: подавалися факти воєнних злочинів як зі сторони федеральних військ, так і бойовиків, а загальна патетика праці була співзвучною ліберальній публіцистиці того часу, яка зосереджувалась на критиці центральної влади, не демонізувала прихильників незалежності краю і, навіть, часто співчувала «дудаєвцям».

Однією з перших спроб цілісно осмислити події на Кавказі була серія монографій колишнього Голови Ради Федерації Росії Руслана Хасбулатова [66]. Чеченець за походженням, Р. Хасбулатов брав активну участь у перемовинах з Ічкерією з самого початку кризи. За думкою Р. Хасбулатова, на 1993 р. Ічкерія перебувала у значній політичній та економічній кризі. Від Джохара Дудаєва надходили пропозиції поновити перемовини. Він писав, що «чеченці нагналися у незалежність – зрозуміли, що потрібно забезпечувати зарплати, пенсії тощо» [63, с. 99]. Події в Москві у жовтні 1993 року – фактично переворот Президента Російської Федерації Бориса Єльцина – на його думку, зробили війну на Кавказі неминучою. Сепаратисти, буцімто, вирішили, що домовитись із федеральним урядом не вдасться, тому доведеться боротись до самого кінця. У своїх роботах Р. Хасбулатов зміщує акцент основних опонентів Росії з чеченців в цілому на радикалізовані окремі групи (між різними фракціями йшла безперервна політична боротьба, дудаєвський уряд не контролював усю територію республіки на момент початку війни) та інгушів, які теж, на його думку, зіграли значну роль у розгортанні війни [66, с.101]. Утім, варто не забувати, що Р. Хасбулатов був політиком з лівими поглядами, який за рік до початку війни

позбувся однієї з найвпливовіших посад в країні, тож він природно акцентує увагу на власній значимості та наявності в нього інструментів і можливостей вирішити кризу. Протиставляє власний інтернаціоналізм радянського штабу «ельцинській реакції» [66]. Також Р. Хасбулатов розглянув конфлікт з точки зору гуманітарного права: тут більше уваги акцентується на чеченських військових злочинах. Хасбулатов вважає чеченське керівництво винним у масовій міграції російськомовного населення з республіки у період до 1991 року [63, с.102].

Однією з найбільш виважених праць про події на Кавказі між 1991 та 2001 роками стала спільна робота історика Олексія Малашенка та політолога Дмитра Треніна. Автори проаналізували не тільки безпосередньо події Чеченської кризи. Вони багато уваги приділили ретроспективі політики Росії на Південному і Північному Кавказі. Д. Тренін і О. Малашенко зазначали, що велику роль у ескалації на Північному Кавказі зіграла історична пам'ять: викривальний дискурс «перебудови» вплинув і на чеченське суспільство, яке у сталінські часи зазнало вимушеної депортації [49, с. 13]. Сам Кавказький конфлікт і чеченські війни аналізувались з кількох аспектів: *політичного* (аналіз подій у республіці з 1991 року, взаємини регіональної влади із республіканською, мінливі московські симпатії до Чечні), *релігійного* (у роботі був поданий один з найбільш глибоких аналізів ролі ісламу, місцевого духівництва та радикальних вчень у чеченській політиці 1990-х.; окремої уваги заслуговує розділ про роль Чечні у глобальному ісламському фронті та роль допомоги єдиновірців у війнах), *військового* (автори визначають основні критерії успіху армії Ічкерії та, навпаки, провалу федеральних військ, чеченські війни розглядаються у контексті нових високотехнологічних, «локальних» війн, проблем відповідності військового устрою Росії сучасним моделям, збройний конфлікт через призму військових злочинів, формування особливого прошарку ветеранів, лобізму провідних командуючих та ролі у війни російських і зарубіжних мас-медіа), *міжнародного* (війна на Кавказі як частина глобальної російської політики, зіткнення з інтересами НАТО, Кавказ як нова сфера

впливу, перетворення його з периферійного на основний «фронт» міжнародних відносин). Попри виваженість і широке коло використаних джерел, на нашу думку, автори так і не змогли піти від парадигми бачення чеченської війни як внутрішньоросійського конфлікту та майже відкинули контекст чеченського націоналізму, замінивши його майже повністю ісламським фактором [55, с. 124]. Крім того, праця була написана у 2002 році, коли ще не були виявлені ряд фактів, а процеси, про які йшла мова, ще тривали, тому застаріли морально ряд висновків авторів – як-от те, що «путінське правління не призводить до реставрації Імперії, адже новий російський президент – націоналіст, а не імперіаліст за своєю суттю [55, с. 263].

З утвердженням при владі Президента Володимира Путіна та його режиму і поступовою деескалацією ситуації на Північному Кавказі серед російської громадськості і, пізніше, у наукових публікаціях, встановлюється проурядова версія подій чеченської кризи і першої війни. Візьмемо для прикладу другу частину підручника з історії Росії під редакцією академіка А. Сахарова, що є навчальним посібником для студентів закладів вищої освіти. Історик В. Шестаков, який є автором розділу, присвяченого становленню незалежної Росії, говорить про події у Чечні у одному з пунктів. Події в республіці розглядаються ним у контексті становлення федеральної влади у Росії: дослідник говорить про ситуацію, коли центральний уряд через свою слабкість був вимушений регулювати відносини з окремими суб'єктами за допомогою договорів. Цей процес майже всюди відбувся успішно, окрім колишньої Чечено-Інгуської АРСР, де проголосили «Незалежну республіку Ічкерія» [63, с. 59]. В. Щербаков стверджує, що інтереси «сепаратистів» перебували виключно у сфері маніпуляції з нафтопереробкою (це ще до розвалу СРСР було одним з найголовніших джерел господарювання). Попри економічні санкції Росії, досягти порозуміння не вдалося, що змусило Президента Росії Бориса Єльцина підписати наказ про відновлення конституційного ладу. Про перший конфлікт повідомляється доволі загально: автор уникає подробиць «новорічного штурму Грозного» та військових операцій 1995-1996 років,

абстрактно говорячи про значні втрати, спричинені тим, що армію задіяли у розпал перебудови [63, с. 61]. Автор не зазначив про акції бойовиків у Будьоннівську та в Кізлярі-Первомайському, ймовірно не бажаючи наводити їх як приклади поганої координації дій федеральних структур та ставлення до розв'язання як до «капітуляції». Утім, В.Щербаков не використовує конструкту Чеченської війни як епізоду боротьби зі «світовим тероризмом», що у ті роки активно набув популярності в російській публіцистиці та урядовій риторичі.

Схожих поглядів притримуються і інші дослідники, що аналізують передусім військово-політичний бік конфлікту. О.Олександров у своїй доволі розлогій статті про ситуацію у Чечні у 1992-1994 роках та взаємовідносини Ічкерії з федеральним урядом, планомірно представляє ситуацію, у якій військове втручання було єдиним можливим засобом вирішення конфлікту. Дослідник вважає, що Москва недооцінила дудаєвський режим на самому початку його становлення у 1990-1991 роках, коли дозволила здійснити фактичний переворот, а у 1992 році вивела з республіки збройні сили, залишивши у розпорядженні республіканського уряду велику кількість зброї та іншого військового майна [25, с. 62]. Причиною таких прорахунків О. Олександров вважає загальний демократичний фон останніх років існування Радянського союзу: «коли Єльцин планував задіяти спецназ, усі пам'ятали, що зовсім нещодавно він сам вивів людей на барикади, і закликав не коритись військовим. Серед широкого загалу теж панувала тоді думка, що народ не може бути неправим» [24, с. 17]. Велику роль у ескалації тоді відіграли парламентські вибори грудня 1993 року – навколо Єльцина почав збиратись блок прихильників «силового вирішення питання» і після проваленої спроби здійснення такого втручання «малою кров'ю», задіявши опозицію, Президент і його оточення наважились на повномасштабне вторгнення [23].

У такому ж ключі над проблемою Чечні на початку 1990-х рр. розмірковує і Т. Шайхаєв: його дослідження, утім, стосуються глибинних передумов подій – він аналізує складні взаємовідносини народу республіки із центральною владою за часів СРСР і називає це головною причиною розвитку

сепаратистських тенденцій. Рішення про введення військ він також вважає вимушеним: до цього, на його думку призвели концентрація тероризму і бандитизму у республіці, а точкою неповернення стала спроба перевороту опозиції за участі російських танкістів восени 1994 року [69].

Політологиня Т. Литвинова використовує поняття «Національної революції», коли характеризує процеси у республіці у 1991 році. Вона зосереджується не тільки на самих подіях проголошення незалежності, але на їхніх короткострокових і довгострокових наслідках. Оцінка Т. Литвинової наслідків революції підкреслено негативна: на її думку, вона спричинила становлення авторитарного режиму Д. Дудаєва, який, позиціонуючи себе як демократичний, насправді таким не був і жорстоко придушував опозицію. Також, на думку дослідниці, події 1991 року стали першопричиною системної кризи у Чеченській республіці, до яких додався ще й розквіт бандитизму [44].

С. Мусайханов у своїх дослідженнях зосереджує увагу на релігійному факторі у кавказькій кризі та існуванні Чеченської республіки. Зокрема, він вважає проблему радикалізації ісламу, «вахабізму» однією з ключових, що навернуло керівництво республіки на курс, якого вони, зрештою, притримувались з середини 1990-х рр. (велика роль релігії і духівництва, фактично повний її вплив на судову гілку влади) [53, с.48]. С. Мусайханов називає Чечню «типовою державою шаріату», аналізує практики зростання світської влади з ісламським духівництвом. Він, зокрема, не поділяє цей процес на дві частини – до і після Хасав'юртських угод. Дослідник вважає, що на шлях створення держави з великою роллю ісламської доктрини став ще Джохар Дудаєв. У подальшому такі дії значно радикалізувались, утім концептуально відрізнялись від прийнятої ще у перші роки існування Ічкерії ідеології.

Фокусуються на етно-релігійному факторі у конфлікті дослідниця С.Мелікова – вона розглядає інструменталізацію минулого чеченського народу, окремих його традицій і досвіду для етнічної мобілізації у роки Першої війни, що дозволило підтримувати незмінно високу мотивацію серед солдат та користуватись незмінною підтримкою місцевого населення [52] та історик

Д. Підгірний, що розглядає події на Північному Кавказі у першій половині 1990-х рр. як міжетнічний конфлікт [59].

Після Другої чеченської війни події на Північному Кавказі усе більше прийнято представляти у контексті боротьби з міжнародним тероризмом. На думку культурологині Г.Зверової, це певним чином легітимізує дії федеральних військ в очах іноземної спільноти, ставить їх в один ряд з іншими країнами, що прагнуть домогтися досягнення колективної безпеки. Тож, таку риторику швидко перехопили урядові речники та публіцисти, журналісти, письменники, які перебували на їхній стороні [38]. Такий напрямок існує і у наукових студіях про кавказьку кризу першої половини 1990-х рр. Саме у такій площині війну в Чечні розглядають Р. Кіреєв [39], В. Цветкова [67], А. Любачов [45], В. Масленников [51].

«Антропологічний поворот» у історичних дослідженнях, який розпочався на пострадянському просторі одразу після розвалу СРСР, а особливого масштабу набув з початку 2000-х років, вплинув і на дослідження проблематики кризи на Північному Кавказі. Великої масовості набули дослідження у сфері імагології – дослідження образу історичної події, особи, феномену чи процесу у культурі. Так, дослідники розглядають кризу на Кавказі і Першу чеченську війну крізь призму тодішніх медій: І. Невзорова та Д. Молчанов аналізують прихід до влади Джохара Дудаєва послуговуючись оптикою центральної російської преси [55]; П. Корнілов аналізує сучасні ЗМІ на предмет того, як у них змінилось відображення війни, і як вони самі змінюють її акценти [40]; О. Корф вивчала особливості медіа супроводу Першої чеченської війни і як медіа формували її образ у середині 1990-х рр. [41], Т. Ромодіна і Г. Селянінова розглядають, як війна відобразилась у локальних провінційних російських ЗМІ [60]; Є. Марков аналізує війну у ЗМІ, залучаючи у тому числі телевізійні сюжети та акцентуючи на прийомах, що використовувались там [50]; Д. Краснопеєв аналізує події кавказької кризи, використовуючи відео – як офіційні сюжети та документальні фільми, так і хроніку, що знята від першої особи [42]. На нашу думку, найбільш повний

огляд суспільної реакції на Першу чеченську війну різних груп, виражену як раз через призму різноманітних ЗМІ подав Д. Тумаков. Особливою цінним є дослідження реакції іноземних медіа на конфлікт, який дозволяє уявити образ подій на Кавказі закордоном [63, с. 22]. Ряд дослідників зосереджують увагу на формуванні у ході війни образу ворога в одній зі сторін: Г. Артамонов та А. Орлова розглянули формування образу чеченця-ворога за допомогою художніх фільмів та літератури [27], Ю. Сошин, навпаки, розглядає формування образу ворогів-росіян у середовищі чеченців [62]. О. Горюшина досліджує перші роки незалежної Чечні у доволі неочікуваному аспекті: роль історичної пам'яті та комеморації у політиці лідерів республіки Ічкерія [35].

Насамкінець, розглянемо відображення подій на Північному Кавказі наприкінці 1980-х – першій половині 1990-х рр. у західній історіографії. В цілому, серед західних дослідників панує плюралізм думок і концепцій щодо ролі чеченської кризи. Д. Данлоп [63, с. 387], В. Беннетт [563, с. 389] та С. Смітт [61] розглядають хід конфлікту з прочеченських позицій і покладають відповідальність за подальше розгортання подій на федеральну владу і війська. М. Евангеліста бачить у Чеченських війнах спробу Росії вийти з СРСР та здобути свою суб'єктність [63, с.392]. К. Берд [63, с.402] та Н. Гріфін [63, с. 403] розглядають війну у ширшому контексті регіонального та етнічного протистояння.

Дослідження з історії кризи на Північному Кавказі та республіки Ічкерія є абсолютно тематично різноманітними і охоплюють політичну, соціальну, релігійно-етнічну, військову сторону протистояння. Слід зазначити, що з другої половини 2000-х років публікації російських дослідників відображають урядову версію подій, тоді як зарубіжні розвідки вирізняються плюралізмом концепцій і поглядів на події.

1.2. Джерельна база

Конфлікт на Північному Кавказі розгортався з початку 1990-х рр., у час, коли сфера медіа, навіть в СРСР та на пострадянському просторі була доволі

добре розвинутою. Перші роки існування республіки Ічкерія та чеченські війни доволі добре представлені у різноманітних джерелах. Цьому сприяє ряд факторів:

- можливість висвітлювати події у Чечні для журналістів, у тому числі цілковито незалежних;
- бойовики чудово розуміли перевагу присутності на медіаплатформах, зокрема на телебаченні, тому також охоче давали інтерв'ю, запрошували журналістів;
- усе більш широке розповсюдження на початку 1990-х років портативної техніки для зйомки відео – саме завдяки компактним і простим у використанні відеокамерам ми могли побачити, наприклад, кадри новорічного штурму Грозного з неочікуваних ракурсів;
- учасники подій мали змогу і активно залишали мемуари про хід подій під час політичної кризи та Першої чеченської війни – свідчення очевидців різних рівнів стали важливим джерелом для оцінки подій у Чечні.

Тож дослідження з історії конфлікту на Північному Кавказі першої половини 1990-х рр. опирається на великі масиви різноманітних джерел. Ми можемо виділити, зокрема, наступні їх групи:

- 1) Нормативно-правові акти Республіки Ічкерія та Російської Федерації;
- 2) Архівні документи;
- 3) Мемуарна література учасників подій на Північному Кавказі з боку прихильників незалежності та представників федерального уряду і збройних сил;
- 4) Інтерв'ю учасників конфлікту на Кавказі;
- 5) Публікації у періодичній пресі різних рівнів;
- 6) Документальні фільми про події в Чечні;
- 7) Новинарні сюжети про хід війни;
- 8) Хроніка подій, знята солдатами з обох сторін та незалежними журналістами;
- 9) Усні свідчення очевидців;

10) Світлина подій;

Ми охарактеризуємо кожну групу джерел та виокремимо ключові матеріали у цих масивах. Утім, необхідно зазначити помітні роботи з джерелознавства, стосовно військово-політичної кризи на Північному Кавказі у першій половині 1990-х рр. Однією з перших якісний аналіз матеріалів, у яких розповідається про Першу чеченську війну здійснила культурологиня Галіна Зверєва. Для своєї роботи вона проаналізувала десятки книг, мемуарів, документальних і художніх фільмів, щоб зрозуміти, як формується образ Чеченських війн. Було встановлено, що якщо у роки політичної кризи та початку війни автори книг і матеріалів у ЗМІ виносили на широкий загал здебільшого пацифістський, антивоєнний меседж, то пізніше війна інструменталізується – суспільству нав'язують факт її необхідності, обов'язок воювати на ній, пишатися нею і навіть її героями [38]. Також, джерельний комплекс конфлікту на Північному Кавказі вивчають вищеназвані М.Малішевський, котрий дає коротку характеристику основним групам джерел з історії конфлікту [48], та Д. Тумаков, який вивчає висвітлення війни у російській друкованій пресі різних рівнів [65].

Нормативно правові акти є важливими джерелами, що визначають правові реалії, які існували у зоні конфлікту, бачення прихильників незалежності і федеральних сил, принципів функціонування державного апарату республіки. Найперше, це Конституція Російської Федерації від 12.12.1993 року, яка залишається чинною і до сьогодні (з урахуванням змін і доповнень прийнятих в липні 2020 року) [1]. Документ визначає концепцію федерації у російському законодавстві, статус її суб'єктів та межі їхньої автономії, право рецесії (виходу зі складу федерації), основні положення використання збройних сил в Росії [1]. Саме прийняття нової конституції, як зазначають окремі дослідники, стало каталізатором ескалації конфлікту в Чечні у 1993-1994 роках.

Важливими джерелами серед нормативно-правових актів є накази Президента Російської Федерації. У змішаній формі правління та в умовах

дестабілізації, враховуючи і те, що Президент займав посаду Верховного головнокомандуючого, підзаконні акти, що він видавав, впливали на ситуацію у Чечні. Варто враховувати, що ряд наказів приймалися після засідання Ради національної безпеки і оборони (рос. СНБО) і були результатом колективного роботи. Серед найважливіших актів слід виділити наказ №178 від 7.11.1991 року про оголошення надзвичайного стану у Чечено-Інгуський АРСР. Цей наказ був відповіддю на проголошення незалежності і відкривав можливість початку збройного конфлікту задовго до 1994 року [4]. Іншим таким доленосним документом став наказ № 2137 «Про заходи з відновлення конституційної законності та правопорядку на території Чеченської Республіки» від 30 листопада 1994 [5], який, фактично вважають таким, що поклав початок веденню бойових дій та наказ Президента від 9 грудня 1994 року [6], що доручав уряду підготувати концепцію операції на території Чечні та Інгушетії. Цікавим є те, що федеральний уряд відмовився від введення надзвичайного стану, натомість створив, фактично, абсолютно новий правовий режим у зоні бойових дій. Частина депутатів Ради Федерації звернулася до Конституційного суду РФ з вимогою визнати неконституційними накази Б. Єльцина: суд, утім, визнав їх такими, що відповідають рівню повноважень Президента та рівню небезпеки у Чечні.

Хасав'юртські угоди від 31 серпня 1996 року означали, фактично, кінець Першої чеченської війни, тож є і важливим джерелом історії конфлікту і документом, у якому де-факто визнається існуючий у Чечні порядок. Угода містила зобов'язання із створення робочої групи, та вимогу відповідності законодавства республіки внутрішньоросійському [7].

Ще одним важливим нормативним джерелом, про яке варто згадати, є Конституція республіки Ічкерія від 2 березня 1992 року, прийнята постановою Парламенту Чеченської республіки №108. Основний закон держави містив досягнення демократичних конституцій пострадянських республік, поєднані з радянським концептом «соціальної держави» [2]. До аналізу конституції і використання її положень у якості аргументації слід підходити обережно, адже

фактично її приписи діяли близько року, на момент ескалації подій уряд республіки Ічкерія та Президент Джохар Дудаєв покладались скоріше на надзвичайні органи. Ключові закони, що мали б регулювати функціонування республіки Ічкерія, вміщені у збірці «Тернистий шлях до свободи», що котра була видана у Вільнюсі разом з інтерв'ю і матеріалами по здобуттю незалежності [3].

Що стосується архівних документів, то вони представлені масивами матеріалів, що, очевидно, містяться у галузевих архівах Міністерства оборони Російської Федерації, Міністерства внутрішніх справ РФ, Головного розвідувального управління РФ тощо. Доступ до цих матеріалів в реаліях сучасної Росії є фактично неможливим, а, отже, залучення їх до наукового обігу – також.

В умовах відсутності доступу дослідників до відомчих документів, мемуарні джерела фактично забезпечують дослідників докладною інформацією про події на Північному Кавказі. Мемуарну літературу можна поділити на дві великі групи;

- 1) Ті твори, що належать авторству російських військових, політиків, активістів;
- 2) Твори авторства політичних і військових діячів республіки Ічкерія, що розповідають про події з чеченської точки зору.

Ключовими мемуарами, які представляють федеральну точку зору і погляд на події в Чечні, є книги авторства Вячеслава Міронова [11], Олександра Михайлова [12] та Генадія Трошева [16]. Вищі офіцери, яким належить основна заслуга у боротьбі з бойовиками, розповідають про події на Північному Кавказі з військової точки зору: операції федеральних військ, «зачистки», історії про себе і підлеглих. Перші мемуари були видані буквально одразу по завершенню Першої чеченської війни, статус авторів робив їх одними з головних джерел, з якого мешканці пострадянського простору дізнавались про війну. Галіна Зверева відмічає, що мемуари чеченських генералів, у яких йде мова про першу кампанію, майже повністю мають антивоєнний характер. Безпосередні

учасники конфлікту відмовляються інструменталізувати насилля, вставляють ремарки про те, що не могли не виконувати накази, навіть найбільш безглузді, що деякі з них вважають війну помилкою у такому форматі [11]. Автори зазначали, що різні патріотичні лозунги та гасла забуваються швидко – головною метою стає «вижити самому і допомогти вижити своїм солдатам» [3]. Чеченці майже ніколи не згадуються у таких спогадах, часто виступають свого роду напівтінями, які швидко атакують, завдають шкоди та йдуть. Автори книг не ставлять собі питань, вважають, що це не справа військових. Ще одне, що простежується в усіх мемуарах – це образа по відношенню до федеральних сил і федеральних військ. Генерали вважали, що виграли (чи то «майже виграли») війну і лише втручання лобістів, ворогів, зрадників в уряді, змусило російський уряд підписати угоди в Хасав'юрті, які однозначно не були в інтересах федеральних сил [16]. Цей погляд на конфлікт надзвичайно імпонував тоді більшості населення Росії, на яке видання і розраховувались. Г. Трошев висловлює жаль з приводу того, що політики дали «незначній нежиті» у жовтні 1991 року перетворитись у «вірус імунодефіциту, що не лікується», пише про зраду, злочини, коли «одним бортом вивозили і вбитих і награване», не розуміє, заради чого солдати атакували місто, зрівняли його з землею, зазнали великих втрат [16]. У даному випадку, в таких мемуарах висловлюється не тільки суб'єктивний погляд на події, але й такий, що прийдеться до вподоби широкому загалу. Завдяки новинам, медіа, «чеченські герої» швидко ставали популярними, фігурами, до яких прислухались, політиками. Їхні слова у мемуарах мали походити на їхнє публічне реноме. Тому такі матеріали слід сприймати невідривно від певного соціального конструкта і аналізувати не тільки попит, а і пропозицію.

Окремим явищем слід вважати спогади Юрія Кондратьєва під назвою «Грозний. Кілька днів» з підзаголовком «Спогади про життя у «мирному» Грозному 1990-1993 років». Автор позиціонує себе як руського жителя Чечні, одного з тих, хто вимушений був залишити рідну домівку через прихід до влади прихильників незалежності. У передмові він представляє себе як «звичайного

технар»), що вирішив написати про ті події, з жалем, що ніхто більше не хоче поділитись правдою. Але і з розумінням: «чеченці тепер розповзлися по всій Росії і мені самому вже приходили «коментарі з погрозою вбити, відірвати башку... Значить, їхнє побоювання не є марними, бо держава їх не захищає». Автор відповідає відмовою «чисельним проханням писати про Грозний більше», буцімто, йому важко згадувати і говорити про ті події. Тож, відмічаємо ряд маніпулятивних прийомів: автор підкреслює унікальність, визначальність своєї роботи (усі інші бояться, не хочуть). Позиціонує себе як технар, що волею випадку взявся за перо – себто, не журналіст, письменник (читайте – професійний брехун), а людина, яка точно не буде брехати, перекручувати факти, розповість про все, як є. Можна зробити висновок, що спогади є нашаруванням реальних подій і суб'єктивних рефлексій, тож дані повинні верифікуватись за допомогою інших джерел [10].

Спогади і мемуари являють собою головний масив інформації щодо діячів республіки Ічкерія. Більшість її лідерів або встигли залишити по собі мемуари, або їх упорядковували друзі та соратники по боротьбі. Остання ситуація мала місце, наприклад, зі спадщиною Джохара Дудаєва, за допомогою якої ілюструють ідеологію і основні постулати незалежної Чечні. Кілька головних праць, які використовуються при аналізі, уклала дружина першого Президента Ічкерії Алла Дудаєва. Вона створила апокрифічну біографію чоловіка, яка називалась «Мільйон перший», де вимальовується типовий шлях національного лідера – важке дитинство, трагедія чеченського народу як ініціююча подія, подолання перешкод на шляху генеральського звання, а пізніше – до ролі національного лідера, героїчна смерть [8]. Цю працю ми відносимо до джерел, насамперед тому, що вона була написана близькою до Дудаєва особою, котра була свідком усього його шляху у суспільно-політичній діяльності. У біографії містяться цінні міркування, як його погляди і вчинки могли мотивуватись епізодами з його біографії.

Вагомим джерелом для реконструкції ідеології республіки Ічкерія у першій половині 1990-х рр. є чисельні інтерв'ю Джохара Дудаєва – вони видані

українською в збірці під назвою «Лицар свободи» з передмовою Алли Дудаєвої. У ній зібрані усі висловлювання Президента у такому жанрі. В умовах медійного суспільства інтерв'ю були одним з найдієвіших методів для того, щоб донести свою ідеологію, виправдати ті чи інші дії. Дудаєв багато розмірковував про події на пострадянському просторі, проблеми державного будівництва нових незалежних країн, згадував і про Україну [8].

Важливими є спогади Зелемхана Яндарбієва – одного з провідних діячів Чеченської революції, наступного президента після Джохара Дудаєва. Вони переважно стосуються етапу державного будівництва у 1990-1991 роках і міркувань про доцільність незалежності Чечні, руйнування міфів та стереотипів [17].

Публікації у пресі про конфлікт на Північному Кавказі з одного боку є додатковим джерелом про події, з іншого – відображенням реакції тих чи інших прошарків, суспільних груп на події війни. У першій половині 1990-х рр. друковані медіа в Росії відображали погляди груп різного політичного спрямування: правих, центристів, ліберально-демократичної групи, соціалістів, ліворадикалів [65]. Кожна редакція по-різному оцінювала події у Чечні. Ліберальна преса упродовж політичної кризи і першої воєнної компанії часто займала прочеченські позиції, співчуваючи жертвам серед мирного населення та критикуючи незграбні і часто жорстокі дії федеральних сил [63, с. 283]. Центристські медіа подавали події в Чечні як незворотну реакцію, прояви політики «сильної руки» з боку російського уряду, який перешкоджає повному розвалу країни [55, с. 284]. Праворадикальні ЗМІ експлуатували національне питання, подавали боротьбу в Чечні як війну росіян з кавказцями, пропонували дивитись на неї як «полігон» підготовки до пізніших конфліктів [38]. Ліворадикали бачили у Чеченському конфлікті можливість для підйому трудової революції в Росії, на початкових етапах війни дудаєвський режим трактувався ледь не як соціалістичний, а дії федеральних військ поставали реакційними і жорстокими [65]. Іноземні журналісти також активно долучилися до висвітлення подій у Чечні: відомі репортажі польського журналіста

Я. Руджинського, кореспондента «New York Times» М. Спектора, італійської медійниці Ф. Кукуріни та інших, здебільшого, акцентували свою увагу на впливі дій федералів на мирне населення, висвітлювались атаки, жертвами яких воно ставало, та, в цілому, формували негативний дискурс стосовно російської армії [64].

Значною мірою образ подій у Чечні сформували документальні фільми і телевізійні сюжети. Вони демонстрували кадри, що знімали на передовій, інтерв'ю з учасниками подій. Першим документальним фільмом, присвяченим чеченській війні, став «Дембельський альбом», який показали по центральному телебаченню у 1996 році. У стрічці були використані кадри з хроніки, що знімалась на місці подій, розмови з очевидцями, обкладинки газет. Автори спеціально поєднали два різні військові наративи: провладний – з заявами політиків про наведення порядку у Чечні, який, нібито, досягає своєї цілі, та трагічний – у якому глядачам пропонується подумати над наслідками і ціною війни. Це був той унікальний випадок, коли стрічка, яка промовляла з ліберально-демократичних позицій, демонструвалась на російському телебаченні – автори не прагнули рефлексій, а, скоріше, воліли акцентувати увагу на загальній трагедії [19].

Цінні матеріали містив цикл сюжетів про Першу чеченську війну російського воєнного журналіста Олександра Сладкова, який знімав бойові дії разом з режисером Костянтином Беляєвим. На відміну від авторів «Дембельського альбому», О. Сладков не уникав жорстоких сцен, демонстрував мертві тіла, поранених. Цикл з понад 10 фільмів охоплює усі події Першої кампанії: штурм Грозного [20], бойові дії у 1995-1996 роках, акції польових командирів у Будьоннівську та Кізлярі [21], захоплення Грозного прихильниками незалежності у 1996 році та укладання угод. На відміну від своїх подальших робіт (Сладков – автор пропагандистських сюжетів про бойові дії на Донбасі та «повернення Криму»), висвітлюючи події у Чечні, автор підкреслено дистанціювався від політичної оцінки ситуації і акцентував увагу на російських солдатах, які без належної підготовки опинились втягнутими у

бойові дії проти серйозного супротивника. Героїзм на фронті він протиставляє лицемірству і відсутності стратегії у тилу.

Символом подій Першої чеченської війни стала стрічка «60 годин Майкопської бригади», сюжет якої зосереджений на долі 131 Майкопської бригади, що під час першого штурму Грозного опинилась у пастці і була майже повністю знищена. Фільм знімався незадовго після описуваних подій: автори традиційно використали комбінацію кадрів хроніки з інтерв'ю очевидців подій. До цього додалися зйомки у будівлі вокзалу, на той час вже очищеній від противника та перемовини, які вів командир бригади, у тому числі з лідером терористів Ш.Басаєвим. Сюжет був банальним для документалістики доби першої чеченської – героїзм і стійкість солдатів проти бездарного керівництва операцією і допущених помилок. Зі стрічки походить ряд кліше, що пізніше намертво прикріпляться до подій Першої чеченської війни – хоча б трактування першого штурму як подарунку Міністру оборони Павлу Грачову до дня народження [18].

Події на Північному Кавказі кінця 1980-х – початку 1990-х рр. висвітлюються у широкому колі джерел. Оскільки більшість з них носять суб'єктивний характер, достовірне висвітлення подій можливе за умови використання їх у комплексі.

1.3. Методологія дослідження

Наше дослідження за своє суттю об'єднує два головні сюжети:

- 1) Здобуття Чечнею незалежності та державне будівництво протягом 1991-1994 роках;
- 2) Події Першої Чеченської війни з 1994 по 1996 роки – спроби з боку прихильників незалежності захистити здобутий статус, з боку федерального уряду – повернути контроль над автономією.

Кожен з них, по суті потрібно розглядати, використовуючи власний комплекс теоретико-методологічних підходів. Однак, для вирішення

поставлених дослідницьких завдань ми використовуємо і ряд традиційних методів.

Зокрема, у даній роботі ми застосували наступні загальнонаукові методи:

- Метод аналізу;
- Метод синтезу;
- Метод дедукції;
- Метод моделювання;
- Метод конкретизації;
- Системний аналіз;
- Метод редукції.

Також при проведенні дослідження ми послуговуємось спеціально-історичними методами:

- метод періодизації;

Завдяки методу періодизації, в ході нашого дослідження ми відтворюємо основні події становлення незалежної Республіки Ічкерія, логічно реконструювати події.

- історико-порівняльний метод;

Історико-порівняльний метод дав можливість встановити закономірності розвитку певних явищ, які відбувались в Чечні та знайти схоже і відмінне в трактовці одних й тих самих подій представниками федеральних сил та борців за незалежність Чечні.

- історико-типологічний метод;

Використовуючи історико-типологічний метод в дослідженні проблеми становлення незалежності Ічкерії, реакції Кремля на ці події, та розгортанні військово-політичного конфлікту між прихильниками незалежності та представниками федерального уряду, ми провели сутнісний аналіз подій в Чечні в період між 1987 р. та 1996 р.

- історико-системний метод;

Не дивлячись на те, що кожна історична подія – унікальна, і не створює за собою історичний прецедент, використання історико-

системного методу дозволяє нам підходити до визначеної нами теми як до системи, наприклад, державного будівництва, яка має певні закономірності та логічний причино-наслідковий зв'язок.

- метод історизму;

Історичне дослідження неможливе без застосування методу історизму, оскільки будь-яка подія чи явище не існує поза історичним контекстом і не може бути виокремлена та досліджена, не враховуючи умов, які зазвичай породжують явища та події, в яких вони існують.

- біографічний метод;

Мемуари та спогади очевидців чеченських подій є одними з найважливіших джерел при вивченні даної проблеми, тому біографічний метод використовується як для дослідження індивідуального життєвого шляху безпосередніх учасників подій, так і для вивчення свідчень та очевидців та близького оточення особистості, як, наприклад, спогади про Джохара Дудаєва, які посідають важливе місце в даній роботі.

Здобуття Чечнею незалежності і спроби державного будівництва у першій половині 1990-х років ми розглядаємо у контексті постмодерної теорії націоналізму, запропонованої Ентоні Смітом та Бенедіктом Андерсоном. Ця концепція, на відміну від інших широковживаних примордиалістської (нація ґрунтується на спільному походженні, кровній спорідненості, традиції та історичному досвіді і формується протягом усього періоду існування народу) та модерністських (нації виникають у модерну добу, її винаходять державні та інтелектуальні еліти та впроваджують за допомогою мас-медіа та державної системи безкоштовної шкільної освіти), постмодерністська теорія розглядає націю як інтелектуальний конструкт (через що її часто називають конструктивістською). Фактично, нація не може існувати, поки спільнота сама себе нею не уявила. На цьому базується надзвичайно впливова концепція історика Бенедікта Андерсона. Він визначає нації як «уявні спільноти», що виникають внаслідок трьох основних передумов: заміщення латини

національними мовами в університетському викладанні, поширення книгодрукування та мас-медіа (газет, журналів) та інакшому сприйняттю часу, що має місце у добу Просвітництва [29]. Ці чинники формують інтелектуальне тло для усвідомлення своєї окремішності від сусідів, інших націй та формування власного національного канону. Чеченське націотворення виводять з ХІХ ст., з часів Першої кавказької війни (1817-1859 рр. 1816-1864 рр.), коли ідеологія імамату Шаміля спромоглася об'єднати ряд гірських племен Північного Кавказу та нав'язати тривалу боротьбу Російській імперії. Теорія Бенедікта Андерсона дає зрозуміти, чому тоді національний проект не став успішним – окрім зовнішнього тиску Росії, не були створені інтелектуальні передумови. На території Чечні та Дагестану не було великих наукових та культурних осередків, окрім релігійних, що перебували під жорстким контролем мусульманського духівництва, не було поширене книгодрукування, релігійна ідентичність переважала над етнічною. На кінець 1980-х років Чечня має доволі розвинену інфраструктуру, місто Грозний є інтелектуальним та культурним осередком – саме грозненські інтелектуали будуть обґрунтовувати/обстоювати ідею окремішності Чечні чи Чечено-Інгушетії. Доба «гласності» створила передумови втрати комуністичним керівництвом ідеологічного контролю, у тому числі над друкованою продукцією – це співпадає з однією з важливих передумов появи «уявлених спільнот» Бенедікта Андерсона. До того ж, у кінці ХХ ст. світ мав значно більше різноманітних комунікаційних майданчиків – телебачення, радіо, мережа Інтернет. Ці ресурси також використовувались для формування нової спільноти.

Ентоні Сміт у своїй роботі «Національна ідентичність» розмірковував про речі, котрі роблять нації згуртованими спільнотами і лежать у основі усвідомлення їхньої ідентичності. Аналізуючи ряд прикладів від Античності і до вибуху націотворення наприкінці ХVІІІ – поч. ХІХ ст. він виділив три ключові складові національної ідентичності:

- спільна територія – нації визначають себе передусім географічно. Вони обов'язково мають певне ядро, яке сприймають як

«місце сили». Територія також позначається рядом важливих у контексті націотворення пунктів (які П'єр Нора влучно назвав «міцями пам'яті»);

- Батьківщина – мається на увазі система інституцій, традицій, цінностей. Спільнота сприймається не просто як група, а як суспільство з певними правилами, які необхідно поважати кожному з її членів.

- Нарешті, національний міф – події з життя народу, піднесені його представниками як непересічні, визначальні у процесі націотворення. Міфи є уособленням певного досвіду, що нація проходить разом. Такі події часто стають об'єктом комеморації [61].

За суспільно-політичними аспектами часто залишається непоміченим, як незалежна Ічкерія намагалась вибудувувати національний міф, шукаючи інших ідентичностей, крім релігійних. Як зазначає О.Горюшина у своєму дослідженні політики пам'яті у незалежній Чечні, найважливішими «громадськими міфами» нової держави стали події Кавказької війни XIX ст. як першої війни за незалежність, сакрального змісту набула фігура імама Шаміля. Іншою важливою подією стала депортація чеченців у 1944 році – національна трагедія, що її пережила, фактично, кожна чеченська родина, особливо якщо брати громадян республіки на початку 1990-х. Ця подія стала не тільки консолідуючим фактором, вона чітко ототожнювали «російський імперіалізм» з «радянським злочинним режимом», що ініціював цей злочин[31].

Іншим важливим аспектом дослідження стають події війни і їхній вплив на суспільство, процеси націотворення та державного будівництва. Сучасні підходи до вивчення військових конфліктів можна чітко поділити на дві великі групи: військово-історичні, що розглядають війни крізь призму побудови військових систем, оперативно-тактичних дій армії, військово-політичних рішень, розвитку засобів ведення війни – серед сучасних істориків такої концепції слідує Майл Говард [66], Уільям Мак-Нілл [46], Мануель Деланда [37] та інші.

Друга група об'єднує підходи, які дозволяють усвідомити феномен війн з точки зору соціально-економічних аспектів. Війни тут виступають не тільки (і

не стільки) боротьбою стратегів і армій, а непересічною подією, що надзвичайно сильно впливає на суспільство, устрій країн та політичні режими. Початок цієї концепції можна відраховувати від теорії «Військової революції», що сформульована американськими істориками Майклом Робертсом та Джефрі Паркером у 1950-1960-х рр. Дослідники стверджували, що у ранній новий час (XVI-XVIII ст.) потребуючи суттєвого удосконалення власної армії, кілька європейських держав докорінно змінюють систему управління [46, с. 142].

Сучасні історики є менш категоричними, але визнають, що війна чинить значний вплив на суспільство. Американська дослідниця Джудіт Батлер у своїй роботі «Фрейми війни» проаналізувала сучасні воєнні компанії крізь призму інформаційного впливу на власне населення. Характеризуючи його, вона використала термін «фреймування» – термін з кримінального правосуддя, яким часто позначають стереотипізовану характеристику злочинця та потерпілого. Фрейм – суспільний стереотип, що накидається на той чи інший феномен. Наприкінці XX – поч. XXI ст. для впливу на власних громадян держави «фреймують» своїх опонентів по збройному зіткненню – зазвичай, обезлюднюючи їх, прирівнюючи до тварин, шкідників тощо. Така риторика не дозволяє солдатам на фронті та громадянам в тилу, які забезпечують існування військових, розгледіти у ворозі перш за все таких самих людей [60, с. 27]. На думку дослідниці, це відкриває простір до зловживання владою, вчинення військових злочинів. На нашу думку, теорія «фреймів» Дж. Батлер може бути використана до аналізу подій Першої чеченської війни як військового й інформаційного протистояння.

Надзвичайно популярним сьогодні є економічний вектор аналізу воєнних конфліктів. Американські дослідники Юрген Бауер і Хуберт ван Туйль у своїй роботі «Замки, битви, бомби» пояснюють, як працює економіка війни, починаючи з середньовіччя і завершуючи сучасністю. У розділі, присвяченому сучасним локальним війнам, автори виділили ряд аспектів, що характеризують сучасну воєнну справу: це комерціалізація війни (використання приватних воєнних компаній, де це можливо), інструменталізація та професіоналізація (на

арену вступають професійні військові і найманці) та технологічність (грає роль не кількість, а оснащення сучасними технологічними засобами і зброєю) [30]. До сучасних військових конфліктів застосовують концепт «гібридної війни» – коли конфлікт уникає статусу війни, характеризується використанням іррегулярних військ і консолідованим впливом на багато сфер життя супротивника, у тому числі за допомогою інформаційних кампаній з його дискредитація [30, с. 131]. Чеченська війна одна з перших актуалізувала увагу дослідників на вище окреслених аспектах, і не стала предметом аналізу через призму цих концепцій лише через позицію федеральних сил.

Останнім підходом, який ми застосуємо у нашому дослідженні, є сформульована журналістом Девідом Патрікаракасом залежність ходу конфліктів від соціальних медіа [57]. Інтернет і соціальні мережі змінили відображення війни. У подіях Чеченської війни проглядаються зародки цих тенденцій, хоч і за допомогою більш традиційних медіа.

Таким чином, у даній роботі ми застосували широке коло як загальнонаукових так і спеціально-історичних методів і велике число теоретико-методологічних концепцій, що дозволяють нам виконати поставлені дослідницькі завдання та розкрити два основні сюжети – націотворчі і державотворчі процеси в Ічкерії та вплив на них Першої Чеченської війни.

Розділ II. Створення незалежної Чечні

2.1. Виникнення неформальних груп в Чечено-Інгуській республіці

Політика перебудови в СРСР відобразилась на підйомі національно – визвольного руху в багатьох радянських, а також автономних республіках. Не минули загальні радянські тенденції і Чечено-Інгуську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку (ЧІАР). Перш за все, для розвитку національних ідей був важливий принцип гласності як головний фактор ідеологічної боротьби.

В кінці 1980 - х років у ЧІАР головну ідеологічну роль продовжує грати концепція «добровільного приєднання Чечено-Інгушетії до складу Росії», автором якої виступав професор В. Виноградов, він же був головним ідеологом обкому КПРС, цензором наукової, творчої та видавничої діяльності в республіці. Першими критиками історичної сторони виноградівської теорії були дагестанські історики. З другої половини 1980-х рр. дослідники починають активно поширювати свої ідеї у періодиці, яка, в свою чергу, напівлегально розповсюджувалась серед місцевої чеченської інтелігенції [31, с. 47]. З поширенням принципу гласності та часткової свободи друку в сусідніх автономних республіках (Дагестані, Північній Осетії, Кабардино – Балкарії) наростала критика концепції В. Виноградова, а разом з нею – активізація громадськості, що дало значний поштовх для формування опозиції [15, с.34].

Протягом 1987 р. напруга в суспільстві все зростала, і залишалося знайти лише привід для виступу опозиції. Таким приводом стало будівництво в м. Гудермесі біохімічного заводу (БХЗ) з виготовлення лізину. У лютому 1988 р. були оприлюднені відомості, що лізин становить загрозу для здоров'я людини. Протягом квітня відбулися багатотисячні мітинги по всій республіці проти будівництва БХЗ. Під час мітингів у м. Грозний особливо активно виступав Хож-Ахмед Бісултанов, який незабаром стане першим лідером неформалів Чечено-Інгушетії.

В ході мітингів був сформований «Союз сприяння перебудові», незабаром реорганізований у Народний фронт ЧІР, головою якого став Х.А. Бісултанов. З 1988 року аж до осені 1990 року, Народний фронт (НФ) Х.-А. Бісултанова був найбільш впливовою опозиційною організацією в республіці. На багатотисячних мітингах, організованих активістами Народного фронту в м. Грозний, звучали вимоги демократизації суспільно-політичного життя, свободи слова, друку, відродження національної культури, відновлення історичної правди про минуле чеченців та інгушів. Учасники мітингів все частіше вимагали зміни кадрової політики, відсторонення від влади найбільш корумпованих чиновників. Влада, як і суспільство в цілому, спочатку сприймали мітинги прихильників НФ несерйозно. Однак до початку 1989 року, коли рух неформалів набув масового характеру, органи правопорядку схаменулися і почали застосовувати репресивні заходи проти лідерів НФ, що призвело тільки до зростання популярності Бісултанова. Під впливом цих подій в республіці стали виникати і інші неформальні організації [33].

У 1988-1989 роках виникли також наукове товариство «Кавказ», Народний фронт сприяння перебудові (пізніше – Чеченська партія Справедливості, партія «Нійсо»), чеченське товариство «Барт», інгуське товариство «Нійсхо», Оргкомітет по відновленню інгуської автономії та інші неформальні групи. У січні 1989 року в Грозному з'явилося перше неформальне видання – бюлетень Народного фронту сприяння перебудові «Справедливість» [13].

Зелімхан Яндарбієв зазначав з цього приводу: «На другому етапі горбачовської перебудови було характерно зародження суспільно-політичних рухів. Перше з них – наукове товариство «Кавказ» з'явилося в 1987 році. Це від нього відокремились «Союз сприяння Перебудові», «Народний фронт» та інші неформальні організації з різним ступенем політизації. Їх роль, попри всі проблеми, закладених, почасти, і в самих формах цих організацій, по суті були лише похідними «демократії» соціалістичного плюралізму, яку вони так і не

зуміли подолати в Чеченії, досить істотна, як початкова стадія самоорганізації народу» [17, с.8].

Водночас, цікавим залишається питання щодо соціальної бази новоутворених суспільних груп. Головною соціальною опорою Народного Фронту були переважно найбідніші верстви чеченського суспільства. Якщо в прибалтійських республіках народні фронти з самого початку очолила інтелігенція, національна еліта, то в Чечено–Інгушетії на чолі опозиційного руху опинилися малограмотні в політичному відношенні люди, які незабаром дискредитували саму ідею нового громадського об'єднання. На противагу НФ, з появою наступних суспільно – політичних течій і товариств, на політичну арену виходять представники національної інтелігенції. Незабаром представники інтелігенції спробували перехопити ініціативу опозиційної політичної діяльності у лідерів НФ [33].

Отже, процес національно – визвольного руху в ЧІР починався, як і всюди, з появи нових суспільно – політичних течій та створення громадських товариств. Саме товариства, в подальшому трансформувались в політичні партії, грали провідну роль у політиці державотворення та організації боротьби за суверенітет.

2.2. Загострення внутрішніх протиріч під час роботи національних зборів

Створення умов для проведення політики лібералізації було здійснено завдяки проведенню перших альтернативних виборів народних депутатів СРСР в квітні 1989 р. А вже в червні 1989 р. бюро Чечено-Інгуського обкому КПРС обрало першим секретарем Доку Завгаєва, який раніше був другим секретарем обкому та займався сільським господарством республіки [15, с.35].

Д. Завгаєв став першим чеченцем, якому вдалося зайняти посаду голови ЧІАР за всі роки радянської влади, тому ця подія мала неабиякий вплив на піднесення національних почуттів вайнахського населення¹. З приходом до влади Д. Завгаєва було проведено лібералізацію партійного режиму ЧІ АРСР.

¹ Етнічна спільність народів і народностей Північного Кавказу – чеченці, інгуші. Розмовляють нахськими мовами.

По-перше, було пом'якшено диктат офіційної ідеології і обмежено свавілля КДБ, виникли паростки незалежної преси, з'явилася можливість критики існуючої системи влади, її ідеології. По-друге, відбулося послаблення політики радянського режиму щодо ісламської релігії, ця тенденція стала ключовим елементом курсу лібералізації Д. Завгаєва. За два роки правління Д. Завгаєва в республіці було створено самостійне духовне управління мусульман (Муфтїят – рада улемів), побудовані сотні мечетей, відкриті два ісламських інститути (в м. Назрані і с. Курчалой), тисячі чеченців і інгушів уперше за радянський період їх історії здійснили колективний «хадж» – паломництво до Саудівської Аравії, до святинь ісламу [33]. По-третє, розпочався процес оновлення кадрового складу партійних органів. Змінилися найбільш одіозні партійні і радянські чиновники. Частково до влади увійшли представники національної т.зв. «вузівської» інтелігенції: доцент Абдула Бугаєв, професор Андарбек Яндаре, доцент Таймаз Абубакаров, доцент Руслан Межідов, голова комітету профтехосвіти Гангу Ельмурзаєва та інші. Таким чином, замість «виноградовців» до влади прийшла ліберальна «вузівська» група. Вони становили «ліве» реформістське крило партійно – радянського керівництва ЧІР.

Водночас з реформами в центральному партійному апараті республіки, не припиняє свою діяльність Народний фронт. Вже на початку 1990 року, в сільських районах республіки починаються масові виступи, учасники яких вимагають одного – усунення з посад старих керівників районів. Республіканська влада йде на поступки мітингувальникам, в результаті чого були змінені сім перших секретарів райкомів, а також ряд партійних та радянських чиновників на місцях [15, с.37]. Ця кампанія отримала назву «весняний листопад перших секретарів». На думку деяких дослідників, хвиля мітингів, що прокотилася в сільських районах ЧІАРСР упродовж лютого – березня 1990 року, була ініційована Д. Завгаєвим за допомогою Народного фронту [33].

Зрозуміло, що підсумками «весняного листопада» скористався Д. Завгаєв, розставивши на звільнені ключові посади в районах своїх людей. Лише в

Ачхой-Мартанівському районі вийшла «помилка». Тут першим секретарем райкому став адвокат Ш. Гадав – один з активістів неформалів [33]. Процес лібералізації влади в Чечено-Інгушетії посилювався в ході чергової виборчої кампанії. У березні 1990 року відбулися вибори народних депутатів РРФСР та ЧІАРСР. За формою це були альтернативні, вільні вибори, але, по суті, на них домінувала партійна номенклатура. В результаті до Верховної Ради ЧІАРСР пройшли в основному представники «партхозактиву» республіки. Головою ВР республіки був обраний Д. Завгаєв, який аж до вересня 1991 року поєднував цю посаду з посадою першого секретаря республіканського комітету КПРС.

Завоюванням демократичних сил (так, принаймні, тоді вважалося) стала перемога на виборах професора Р. Хасбулатова (він виграв у офіційного кандидата – другого секретаря обкому КПРС П. Громова); а також обрання до Верховної Ради ЧІАССР групи незалежних депутатів: Руслана Караєва, Хусейна Ахмадова, Лемі Усманова, Шепа Гадаєва, Іси Кодзоєва, Володимира Богача, Юрія Чорного, Абу Гереханова, Х.-А. Бісультанова (голови НФ). Ці депутати організували опозиційну парламентську фракцію «Демократична ініціатива», яка виражала інтереси національної інтелігенції і середніх верств чечено-інгуського суспільства. Однак, група, будучи нечисленною, безуспішно намагалася впливати на налагоджену машину голосування в номенклатурній Верховній Раді [10].

Після обрання вищого законодавчого і представницького органу влади в ЧІАРСР почався процес «передачі влади радянським органам» (Верховній Раді) – секретарі обкому КПРС стали членами Президії Верховної Ради ЧІАРСР, а секретарі міськкому КПРС і його апарат очолили міськраду. Багато партійних чиновники стали міністрами і головами парламентських комітетів. Нову правлячу верхівку становили члени Президії Верховної Ради ЧІАРСР і бюро регіонального комітету КПРС [10].

Отже, можемо стверджувати, що під зовнішнім виглядом ліберальних реформ, що проводив Д. Завгаєв, ховалася основна мета першого секретаря республіки, а саме – посилити свою владу, розставити на всі важливі

республіканські посади своїх людей. Саме така політика призведе до небувалого зростання кумівства і корумпованості державної системи ЧІР. Однак, потрібно відзначити здатність Д. Завгаєва вести вдалу апаратну боротьбу, адже залежно від політичної ситуації, а також характеру вирішуваних питань, Д. Завгаєв робив ставку то на націонал-патріотів, то на російськомовних державників, (або «інтернаціоналістів»); і періодично організовував тиск з боку неформалів, вправно маніпулюючи громадською думкою в своїх політичних цілях.

Уже влітку 1990 р. в ЧІР з'являється нова політична сила – чеченське товариство «Барт» («Згода»), яке виступило потужною опозицією уряду Завгаєва. Основний акцент в діяльності «Барт» передбачалося робити на політичній освіті народу, для чого була заснована й однойменна газета [17, с.9].

За словами З.Яндарбієва: «Газета «Барт» не була першим неформальним друкованим органом в ЧІАССР, але була першою політичною газетою в республіці, цілком і повністю призначеною на забезпечення пропагандистської діяльності альтернативної КПРС політичної партії» [17, с.10]. Офіційно про створення вайнахської демократичної партії було оголошено 18 лютого 1990 року на мітингах в Шалі і Урус-Мартані, що проходили напередодні траурного мітингу-тезета з нагоди сорок шостої річниці виселення чеченців та інгушів з рідної землі. А вже 5 травня 1990 р. в м. Грозний лідери «Барт» З.Яндарбієв, Л. Усманов, М. Темішев заснували Вайнахську демократичну партію (ВДП).

Керівництво ВДП своєю головною метою вважало утворення суверенної Вайнахської Республіки як незалежної держави в Союзі РСР. В програмі ВДП були гасла щодо відродження національного інституту «Мехк-кхел» («Ради старійшин»), пріоритет представників корінної нації в кадровій політиці та інші. Спочатку вимоги партії мали національно – демократичний характер, але згодом загальнодемократична частина програми відходить на другий план, після чого ВДП стає націонал – радикальною організацією [15, с.36].

В середині 1990 року стає зрозумілим, що специфічні питання розвитку національної політики, в тому числі освіти, мови та культури неможливо вирішити без скликання загальнонаціональних зборів за прикладом інгуського народу. Думку про проведення національних зборів підтримали різні політичні групи, які бажали використати національну ідею для власних цілей. Ідею скликання з'їзду підтримав і Д. Завгаєв, який розраховував зміцнити свій авторитет серед національної інтелігенції. В вересні 1990 р. в м. Грозний виник Оргкомітет по скликанню Чеченського національного з'їзду, основу якого склали авторитетні представники місцевої інтелігенції – письменники А. Айдаміров, М. Ахмадов, поет А. Бісультанов, професор Я. Ахмадов та інші. До складу Оргкомітету увійшли також представники ліберального крила республіканської верхівки та активісти з ВДП. Головою Оргкомітету став близький до «вузівської» групи республіканських керівників Лечі Умхаєв [15, с.37].

З'їзд чеченського народу відбувся 23-25 листопада 1990 року в приміщенні грозненського цирку. Делегатів на цей з'їзд було обрано демократичним шляхом. Оргкомітет по скликанню з'їзду представив усім районам квоту за кількістю жителів (з розрахунку 1 делегат від тисячі чоловік) для обрання делегатів. Але замість виборів районні ініціативні групи (оргкомітети) склали списки делегатів відповідно до квотного розкладу, загалом близько 3-х тисяч чоловік. Серед них було багато відомих чеченців.

У роботі з'їзду брали участь представники різних верств чеченського народу – інтелігенції, селянства, робітників, мусульманського духовенства й авторитетні старійшини, в основному опозиційно налаштовані до офіційних органів влади. Були присутні почесні гості – представники національних організацій Кавказу, чеченської діаспори з Росії, Казахстану, США, Йорданії, Туреччини. Серед запрошених був і генерал-майор авіації Радянської Армії Джохар Дудаєв, який виступив на з'їзді з войовничою націоналістичною промовою. Програмною метою зібрання стала ідея суверенітету, тому основні доповіді були присвячені проблемам історичного, економічного і політичного

обґрунтування державної незалежності Чечні. На з'їзді виступив Д. Завгаєв, який обіцяв сприяти відродженню чеченської нації. Від імені чеченського народу з'їзд декларував державний суверенітет Чеченської республіки Нохчи-Чо. Незважаючи на те, що декларація, прийнята громадською організацією, якою був з'їзд чеченського народу, не мала юридичної сили, вона стала важливим фактором тиску на ВР ЧІАРСР в ході обговорення питання про статус Чечено-Інгуської республіки [33].

З. Яндарбієв стверджував, що весь драматизм роботи з'їзду полягав у боротьбі «поміркованих» та «радикалів», в основному за вплив на Виконавчий комітет ЗКЧН. Крім цього, Яндарбієв вказує на боротьбу всередині Оргкомітету. Саме на підготовчому етапі з'їзду стало ясно, що представники «поміркованого» крила є всього лише маріонетками Кремля і захищають центристські позиції уряду республіки [17, с.24].

27 листопада 1990 року після гострих і тривалих дискусій Верховна Рада Чечено-Інгуської АРСР під головуванням Д. Завгаєва ухвалює «Декларацію про державний суверенітет Чечено-Інгуської республіки». Відповідно до неї Чечено-Інгушська республіка оголошувалася суверенною державою, яка буде підписувати союзний і федеративний договори на рівноправній основі. Визнаючи за ЧІР всі атрибути незалежної держави, декларація акуратно обходила згадки РРФСР і СРСР (за винятком статті 10, де йдеться про засудження «геноциду по відношенню до чеченців і інгушів та інших народів СРСР» і право на відшкодування моральної та матеріальної шкоди, заподіяної республіці і її народу в 1944-1957 роках). Більш того, за наполяганням інгуських депутатів ВР висунула в якості обов'язкової умови, за якої ЧІР підпише договори з союзним і федеративним центрами, повернення республіці інгуських земель Приміського району ПОАССР, тобто виконання «Закону РФ про реабілітацію репресованих народів» в частині про територіальну реабілітацію.

Декларація про державний суверенітет ЧІР на час зміцнила позиції завгаєвського режиму і в Москві, і в Грозному, дала можливість місцевій

номенклатурі блокувати закони РФ, коли вони зачіпали її інтереси. При цьому, в тих випадках, коли рішення політичних і господарських питань залежало від керівництва РФ, лідери ЧІР заявляли, що Чечено-Інгушетія нікуди не виходила [33].

Важливим моментом в ході зборів є ідея про формування Виконавчого комітету Загального конгресу Чеченського народу (ВК ЗКЧН). Ініціаторами запрошення на посаду голови ВК Джохара Дудаєва, були делегати від ВДП, які зробили ставку на генерала Радянської армії.

Таким чином, прийняття декларації про державний суверенітет ЧІР реально нічого не змінило і не повинно було змінити в житті республіки. Для «центриста» Д. Завгаєва, який заявив про свою прихильність політичним принципам Президента Казахстану Н. Назарбаєва, декларація була в усіх відношеннях вдалим ходом. Команді Завгаєва здавалося, що таким кроком вони вбили, щонайменше, двох зайців. З одного боку, позбавили головного козира опозицію, з іншого – отримали можливість в подальшому тонко лавірувати між союзним і російським центрами влади, використовуючи наростаючі в їх відносинах протиріччя.

Однак така, на перший погляд, безпрограшна політика, Д. Завгаєва не влаштувала ні нове «демократичне» керівництво РФ, ні чеченських націонал-радикалів, які рвалися до влади. Але треба зазначити, що навіть під керівництвом такого неоднозначного політика як Д. Завгаєв, республіка зробила великий крок вперед для здобуття суверенітету, шляхом формування ВК ЗКЧН, прийняття декларації про державний суверенітет ЧІР та створення впевненої опозиції уряду.

В кінці 1990 року радикальні національні партії та організації, що діяли в ЧР – ВДП (лідер З. Яндарбієв), Зелений рух (лідер Рамзан Гойтеміров), Ісламська партія відродження (Адам Денієв), партія «Ісламський шлях» (лідер Біслан Гантаміров) і товариство «Кавказ» (лідер Бек Межідов), створили опозиційний блок «Загальнонаціональний рух чеченського народу» (ЗРЧН), з метою реалізації ідей «народного суверенітету Чеченської республіки».

Водночас в Грозному протягом грудня 1990 року – березня 1991 року тривала нова хвиля мітингів і демонстрацій. Учасники масових акцій протестували проти американської військової операції в районі Перської затоки, дій радянських військ в Балтії, вимагали відставки уряду Д. Завгаєва і проведення нових виборів в ЧІР. Ініціатором цих акцій найчастіше виступала ВДП, вплив якої серед чеченських націонал-радикалів на той час посилювався [33]. Маса «надлишкового сільського населення» стали основною соціальною базою націонал-радикалів [15, с.37].

Водночас, розгортається боротьба за політичний вплив у Виконавчому комітеті ЗКЧН між різними політичними угрупованнями. З однієї сторони виступає Л. Умхаєв, якого підтримує уряд республіки, з іншого боку виступають націонал – радикали на чолі з З. Яндарбієвим. Д. Дудаєв спочатку залишався над сутичкою двох основних фракцій всередині ВК, очолюваних Л. Умхаєвим і З. Яндарбієвим. Але незабаром, вийшовши у відставку і приїхавши до Грозного, Д. Дудаєв дав зрозуміти тим, хто запросив його на цю посаду, що він не збирається бути «весільним» генералом і виступати в ролі «конструктивної опозиції» при існуючій владі. Підтримавши націонал-радикальне крило у ВК на чолі з З. Яндарбієвим і Ю. Сосламбековим (на той час націонал-радикали сильно потіснили в ВК прихильників ліберального курсу), Д. Дудаєв рішуче вступив на шлях конфронтації з владою. У своїй першій публічній заяві новий лідер зажадав розпуску Верховної Ради ЧІР [33].

11 березня 1991 року Верховна Рада ЧІР приймає Постанову про відмову від проведення російського референдуму. Тільки в районах компактного проживання інгушів (Назранівський, Малгобекського і Сунженський) місцеві райради прийняли рішення провести референдум. Проголосувавши за російський референдум, інгуші розраховували на підтримку нового керівництва Росії в суперечці за Приміський район.

Вже 24 травня Д. Дудаєв та його однодумці виступають проти Верховної Ради ЧІР та називають діяльність ВР «незаконною узурпацією влади». Крім того, члени ВДП заявляють, що єдиним органом, який може представляти

чеченський народ є Виконавчий комітет ЗКЧН. 8-9 червня 1991 року відбулася 2-а сесія з'їзду чеченського народу, під час якої Дудаєв і його прихильники закликали повалити владу ВР ЧІР, що «втратила право» виступати в якості законної влади суверенної республіки. 2-а сесія ЗКЧН оголосила про позбавлення влади існуючого уряду і проголосила суверенну Чеченську республіку «Нохчи-Чо», яка не входить ні до складу Росію, ні до СРСР. Тимчасовим органом влади на території Нохчи-Чо оголошувався ВК ЗКЧН [15, с.38].

Проти такого політичного курсу націонал – радикалів виступила група поміркованих – ліберальних членів ВК ЗКЧН на чолі з Л. Умхаєвим. Вони опублікували «заяву 16-ти», в якій оприлюднили своє неприйняття політики Дудаєва і його прихильників які «узурпували волю І з'їзду чеченського народу». Її підписали Л. Умхаєв, Г. Ельмурзаєва, Ю. Ельмурзаєв, А. Бісултанов та інші організатори і учасники з'їзду [2].

У період травня – серпня 1991 року ВК ЗКЧН стараннями Д. Дудаєва був перетворений в налагоджений, ефективно працюючий механізм. Він став центром радикальної позапарламентської опозиції, яка протистояла офіційній владі ЧІР. Наочним підтвердженням тому стала боротьба, що розгорнулася між завгаєвским режимом і опозицією на початку червня 1991 року щодо питання бути чи не бути виборам Президента РФ в ЧІР. ВК ЗКЧН і ВДП заявили, що вони проти проведення виборів, оскільки в суверенній державі громадяни не можуть брати участь у виборах глави іншої держави. Д. Завгаєв і його ВР вважали за краще, про всяк випадок, не сваритися з російським керівництвом і ухвалили рішення про проведення виборів. Більш того, Д. Завгаєв буквально напередодні виборів відмовився від підтримки офіційної кандидатури ЦК КПРС М. Рижкова і закликав громадян ЧІР голосувати за Б. Єльцина [15, с.39].

Влітку 1991 р. Д. Завгаєв відчув рішучі зміни в настроях мас, які були налаштовані на проведення демократичних реформ та відмовився від колишнього центристського курсу та перейшов до «ліво – центристської» політики, обрав тактику консервативної політики та проведення економічних

реформ [15, с. 40]. Водночас, лідери опозиції зосередили свою увагу на створенні внутрішньої структури своїх груп. Спроба державного перевороту в серпні 1991 р. в СРСР стала каталізатором соціального вибуху в ЧІР, який має назву «чеченська революція».

2.3. Чеченська революція

Відносно путчу ДКНС Д. Завгаєв зайняв вичікувальну позицію, готовий підтримати переможну сторону. Лідери опозиції засудили виступ ДКНС. 19 серпня на площі перед будівлею регіонального комітету зібрався мітинг (близько 200 чоловік), в якому взяли участь представники опозиційних партій. На наступний день мітинг був продовжений на площі Леніна. Провал путчу надав нового потужного імпульсу мітингової стихії. Головною політичною силою на противагу Завгаєву виступав ВК ЗКЧН на чолі з ВДП.

22 серпня ВК ЗКЧН і лідери опозиційних партій і рухів виступили з вимогами відставки ВР ЧІР та його голови. Того ж дня прихильники ВК ЗКЧН захопили будівлю телецентру і Д. Дудаєв виклав вимоги опозиції по телебаченню. 25 серпня Верховна Рада ЧІР відкинула вимоги опозиції про відставку і висловила довіру Голові ВР Д. Завгаєву. Після тижня боротьби, коли частина Президії Верховної Ради склала повноваження, Д. Завгаєв залишався фактичним головою ЧІР. А вже 3 вересня частково оновлена Президія Верховної Ради спробувала ввести в Грозному надзвичайний стан. Ця подія дала поштовх для більш радикальних дій ВК ЗКЧН.

6 вересня озброєні люди увірвалися до Будинку політпросвіти, де проходило засідання Верховної Ради. Під час штурму багато депутатів були побиті, а перший секретар міськкому КПРС В. Куценко викинувся з третього поверху і помер в лікарні (за іншою версією його викинули). Захоплений гвардійцями ВК ЗКЧН Д. Завгаєв змушений був підписати «акт про зречення» від влади. З цього моменту влада по суті перейшла в руки ВК ЗКЧН [15, с.41]. Для подолання кризи до Грозного прилетіли держсекретар РРФСР Г. Бурбуліс і

міністр друку та інформації М. Полторанін. Так прибув в ЧР і в.о. Голови Верховної Ради РРФСР Р. Хасбулатов.

Під тиском Хасбулатова депутати ухвалили рішення про відставку Д. Завгаєва з посади Голови Верховної Ради та саморозпуск парламенту. Була визначена дата нових парламентських виборів – 17 листопада. Влада на перехідний період передавалася Тимчасовій Вищій Раді (ТВР) ЧР кількістю в 32 депутати, кандидатури яких були узгоджені з ВК ЗКЧН. Але вже наприкінці вересня починається нова криза в ТВР ЧР. Її спричинила спроба ЗКЧН присвоїти функції вищого органу влади, а також питання щодо розділ ЧР на суверену Чеченську республіку та автономну Республіку Інгушетія в складі РРФСР.

5 жовтня 7 семеро з 13 членів ВР ЧР ухвалили рішення про скасування незаконних актів (в тому числі про розподіл ЧР). 6 жовтня ВК ЗКЧН «за підривно та провокаційну діяльність» розпустив ВР ЧР і перебрав на себе функції «революційного комітету на перехідний період з усією повнотою влади». В ніч з 7 на 8 жовтня гвардійці Д. Дудаєва захопили резиденцію ТВР. 8 жовтня ВК ЗКЧН офіційно оголошує себе єдиною владою в республіці і підтверджує рішучість провести вибори Президента і Парламенту ЧР 27 жовтня 1991 року.

9 жовтня з'явилася Постанова ПВР РРФСР «Про політичну ситуацію в Чечено-Інгуській республіці», в якій керівництво законодавчої влади РРФСР зажадало від ВК ЗКЧН роззброїти незаконні формування і знову заявило, що вважає єдиним законним органом влади на території ЧР Тимчасову Вищу Раду. Реакція президії Виконкому була миттєвою. Постанова ПВР РРФСР була кваліфікована як «грубе втручання у внутрішні справи ЧР і оголошення збройного протистояння».

27 жовтня прибічники ВК ЗКЧН провели вибори Президента і Парламенту ЧР. Треба зазначити, що телебачення та радіо на момент проведення виборів повністю контролювалось прибічниками Дудаєва, тому, в таких несправедливих умовах 7 інших кандидатів на посаду Президента зняли

свої кандидатури. Але ЦВК визнала вибори дійсними та оголосила Президентом ЧР Джохара Дудаєва. У той самий час ТВР визнає вибори недійсними та продовжує готувати виборчу кампанію на 17 листопада.

1 листопада Д. Дудаєв видає Указ «Про оголошення суверенітету Чеченської республіки» з 1 листопада 1991 року. На початок листопада ситуація в республіці загострилась до можливості паралельного існування двох різних парламентів, але докорінно ситуацію в ЧР змінила Постанова Президента РРФСР від 7 листопада 1991 року № 178 «Про введення надзвичайного стану в Чечено-Інгуській республіці» [4].

8 листопада Д. Дудаєв вводить Військовий стан та закликає жителів республіки вийти на вулиці і захищати суверенітет держави. 9 листопада відбулася інавгурація президента першого президента Чечні. Наступного дня, 10 листопада відбулася прес-конференція Д. Дудаєва, на якій він заявив, що ЧР є незалежною державою і її народ готовий відстоювати суверенітет зі зброєю в руках [8].

Отже, можна сміливо твердити, що події в ЧР розвивались з приголомшуючою швидкістю від початку скликання національних зборів чеченців до інавгурації президента Д. Дудаєва. Але попри переможні, для чеченського суверенітету, моменти в кінці 1991 року, слід зазначити, що внутрішньополітична ситуація в країні, що на початку 1990 року, що під кінець 1991 року залишалась нестабільною. Формування різних політичних структур, відсутність єдиної думки про політичне майбутнє країни – головні проблеми Чеченської Республіки, які залишались невирішеними на 1991 рік.

РОЗДІЛ III. Політична криза в Чечні 1992 – 1994 рр.

3.1 Внутрішньополітична боротьба в ЧР 1992-1994 рр.

У даному розділі ми розглянемо внутрішню політичну кризу та стосунки між прихильниками влади Д. Дудаєва та прибічниками опозиції. Тому що саме цей аспект політики особливо важливий для подальшого аналізу подій. Особливої уваги заслуговує факт втручання, а саме фінансування антидудаєвської опозиції, у внутрішні справи Чеченської Республіки Російською Федерацією.

Протиріччя, які залишились невирішеними за часів «чеченської революції», відобразились на політичному житті республіки майже відразу після інавгурації президента. Серйозні складнощі, без вирішення яких неможливо уявити собі життя повноцінної незалежної держави, треба було вирішувати тут і зараз. Однією з нагальних політичних проблем того часу стало вирішення питання щодо форми правління молодій республіці.

Дискусії розгорнулися ще до обрання Дудаєва президентом. Його прихильники з ЗКЧН наполягали на президентській республіці, аргументуючи свою позицію тим, що в умовах переходу від радянської влади до демократії і здобуття незалежності потрібен загальнонаціональний лідер, який взяв би на себе відповідальність за майбутні реформи. На їхню думку, парламентська республіка з її колективною відповідальністю втопила би проблему незалежності в нескінченних суперечках.

Противники президентської форми правління пропонували скликати установчі збори республіки і там вирішити всі конституційні питання. З юридичної точки зору це була більш коректна позиція, ніж у керівництва ЗКЧН, але симпатії народу були на боці останніх. Прихильники парламентської республіки вважали, що в умовах єдиної тоді ще Чечено-Інгушетії, а також відомого міжтейпового суперництва будь-яка прихильність виборців на користь того чи іншого лідера може призвести до загострення пристрастей, і можливо, до розколу населення за етнічними та тейповими ознаками.

Внаслідок прийняття в березні 1992 року Конституції Чеченської Республіки, відповідно до пункту 2 статті №73 про обов'язки та права Президента республіки можна стверджувати, що Чеченська Республіка за формою правління є президентською республікою [23].

Разом з тим, ще в листопаді 1991 року були сформовані основні органи влади ЧР. Перше засідання Парламенту ЧР відбулося 2 листопада 1991 року Головою Парламенту було обрано Хусейна Ахмадова, першим заступником голови Парламенту став Бек Межідов, заступником голови Парламенту – Магомед Гушакаєв [3].

Головами парламентських комісій стали: Юсуп Сосламбеков (з міжнародних справ), Ібрагім Сулейменов (з оборони і безпеки), Муса Едісултанов (з законодавства, законності і правопорядку), Зелімхан Яндарбієв (з засобів масової інформації), (з економіки, бюджету і фінансів), Магомед Гушакаєв (по промисловості, будівництву, енергетиці, транспорту і зв'язку), Хасан Хункарбієв (з аграрної політики і продовольства), Іса Арсаміков (з науки, освіти, культури, спорту і у справах молоді), імам мечеті Абубакар Ізмаїлов (з питань свободи совісті та релігії), Гліб Бунін (з охорони здоров'я і соціального забезпечення)[2].

Як зазначалось вище, 12 березня 1992 року Парламент ЧР ухвалив Конституцію Чеченської Республіки, згідно з якою Чечня проголошувалася «суверенною демократичною правовою державою, створеною в результаті самовизначення чеченського народу»[2]. У період з листопада 1991 року по травень 1992 року в Чечні діяли два уряди: Кабінет міністрів на чолі з Д. Дудаєва, який займався в основному політичними питаннями, і Комітет оперативного управління народним господарством (КОУНГ) на чолі з Я. Мамодаєвим, який керував економічними відомствами.

Зважаючи на те, що КОУНГ був сформований як тимчасовий орган, він став діяти в повній відповідності зі своїм тимчасовим статусом: лідери та члени КОУНГ захопилися не вирішенням перспективних завдань, пов'язаних з розширенням виробничої сфери, а переважно питаннями розподілу державної

власності та кадровими перестановками. За неповний рік (вересень – травень) своєї діяльності тимчасовий уряд зумів протиставити себе не тільки більшості населення, а й оточенню президента, зокрема грозненському градоначальнику Б. Гантамірову. Вже в травні 1992 року парламент ЧР офіційно розпустить КОУНГ [13].

Протиріччя в керівництві ЧР виникли в лютому-березні 1992 року, під час створення Кабінету міністрів. Президент Д. Дудаєв і глава КОУНГ Я. Мамодаєв виступали за посилення виконавчої влади і відкидали право Парламенту втручатися в процес формування уряду. Парламентська більшість вимагала від президента, по-перше, погоджувати призначення міністрів і керівників відомств з законодавцями, по-друге, надати звіт про зовнішньоекономічну діяльність КОУНГ (керівників якого, зокрема, звинувачували в незаконній торгівлі нафтопродуктами). Треба зазначити, що такі вимоги президента та глави КОУНГ були фактичними порушеннями Конституції ЧР згідно до пунктів 3, 5, 6 ст. № 64, розділу III [2].

Весною 1992 року на політичній арені ЧР знову виникає опозиція до офіційної влади. Нову опозицію очолювали лідери реформістського крила чеченського національного руху (колишній глава Оргкомітету ЧНЗ Л. Умхаєв, колишній міністр С. Хаджієв, професор Д. Гакаєв, Ш. Бено й ін.).

Представники найбільш радикального крила антидудаєвської опозиції, які вирішили перейти до збройній боротьбі, створили Координаційний комітет по відновленню конституційного ладу в ЧР, який 31 березня 1992 року намагався організувати переворот. Вранці 31 березня озброєний загін комітету чисельністю до 150 чоловік захопив телецентр і радіоцентр; анонімне керівництво бунту вимагало негайної відставки Д. Дудаєва і уряду. У другій половині дня президент, скориставшись нерішучістю учасників виступу, підтягнув вірні режиму сили і придушив заколот, учасники якого сховалися в Надтеречному районі ЧР (з осені 1991 року влада району не визнавала режим Дудаєва і не підпорядковувалася владі ЧР) .

Влітку 1992 року центром антидудаєвської опозиції став рух «Даймохк» (Л. Умхаєв, Г. Ельмурзаєва), до складу якого в серпні увійшов Рух демократичних реформ Чечено-Інгушетії (С. Хаджієв, Д. Гакаєв). У вересні основні опозиційні організації об'єдналися в Блок демократичних сил «Круглий стіл».

У червні-липні 1992 року в Парламенті ЧР сформувалася опозиційна група «Бако» («Право»), що об'єднувала близько 15 депутатів. Співголовою і фактичним лідером групи був колишній перший заступник голови ВК ЗКЧН Юсуп Сосламбеков. «Бако» виступала з вимогою позбавити Д. Дудаєва повноважень глави уряду і пропонувала сформувати Кабінет міністрів, відповідальний перед Парламентом [15].

Отже, до 1993 року в Чечні сформувалась ціла низка нагальних соціально – політичних протиріч: між режимом та політичною опозицією, між політичними угрупованнями в уряді, а також між урядом та парламентом. Кульмінацією політичної кризи стали виступи опозиції на Театральній площі в Грозному з 14 квітня по 4 червня з вимогами відставки президента та уряду та проведення нових парламентських виборів. Скориставшись виступом опозиції, 17 квітня Д. Дудаєв приймає рішення про розпуск Парламенту, Конституційного суду, Грозненських міських зборів, вводить в республіці президентське правління і комендантську годину, розформує МВС, здійснює незаконні (неузгоджені з Парламентом) призначення на посади віце-президента і генерального прокурора. Підготовка до державного перевороту почалась ще в 1992 році, коли Дудаєв віддав розпорядження держсекретарю А. Акбулатову підготувати поправки до Конституції ЧР, згідно з якими вся реальна влада зосереджувалася в руках глави держави.

4 червня 1993 року озброєні прихильники Дудаєва під командуванням Шаміля Басаєва захопили будівлю Грозненських міських зборів, де проходили засідання Парламенту та Конституційного суду ЧР. Парламент, Конституційний суд, Грозненське міські збори були розігнані; постійно діючий (з 15 квітня) мітинг опозиції на Театральній площі через загрозу збройних

зіткнень в столиці саморозпустився. Встановлення диктатури президента завершилося в середині червня 1993 року зміною Конституції ЧР відповідно до поправок, підготовлених комісією А. Акбулатова [47].

Таким чином, тривала політична криза в Чечні завершилася встановленням диктатури президента, що було цілком логічно, зважаючи на обставини, оскільки фактично уряд та частина парламенту виступила проти президента республіки. Формування антидудаєвської опозиції було ініційовано Москвою як один з ударів по режиму Дудаєва, а також по фактично незалежній Чеченській Республіці.

3.2 Військово-політична криза 1994 р.

Зважаючи на те, що в період 1993 – 1994 рр. опозиція діє, якщо не з допомогою, то явно з підтримкою московського уряду (про це свідчать виступи опозиції і московської влади, які збігаються в часі, однакова головна мета – повалення режиму Дудаєва), доцільно було б паралельно розглянути ситуацію в ЧР та Москві.

Перемога внутрішньої опозиції в Грозному дозволила повернутися до питання врегулювання російсько-чеченських відносин і поставила їх перед вибором: переговори або конфронтація. Разом з тим, після перевороту 4 червня, центр опозиційних сил перемістився з Грозного в райони республіки, де лідери опозиції знайшли підтримку своїх тейпів. Влітку-восени 1993 р. основні опозиційні сили зосередилися в Надтеречному (група Умара Автурханова), Урус-Мартанівському (група Біслана Гантамірова) і Веденському (група Ібрагіма Сулейменова) районах [61].

В той же час, 6 листопада 1993 р. Б. Єльцин схвалює пропозиції С. Шахрая щодо врегулювання ситуації навколо Чечні в контексті нових умов. Передбачалося організувати переговори з тим, щоб змусити Чечню зняти питання про самовизначення поза Росією «на тлі силового тиску» (аж до повалення Д. Дудаєва і заміни його на політиків, лояльних Москві) [55].

12 грудня 1993 р. на всеросійському референдумі, що пройшов одночасно з виборами депутатів парламенту Росії, була прийнята нова Конституція РФ, згідно з якою Чеченська Республіка є суб'єктом Російської Федерації. На території Чечні вибори не проводилися. У відповідь на ухвалення нової Конституції РФ в Чечні 14 січня 1994 р. до назви республіки було додано слово Ічкерія, що відрізняє її від суб'єкта Російської Федерації [61].

Першим збройну боротьбу проти режиму Дудаєва почав Комітет національного порятунку (КНП) на чолі з колишнім прихильником президента І. Сулейменовим. 6 – 17 грудня 1993 року КНП разом з польовими командирами чеченських добровольців в Абхазії оточили резиденцію Дудаєва і висунули ряд політичних вимог (в тому числі призначити парламентські вибори, розмежувати повноваження президента і прем'єр-міністра, створити шариатський суд та ін.). Однак до кінця грудня польові командири перейшли на сторону президента.

У 1994 р. формування КНП зробили спробу атакувати позиції урядових військ поблизу Грозного, але 9 лютого І. Сулейменов був захоплений співробітниками ДДБ, після чого його угруповання розформувалося. Влітку 1994 року збройну опозицію очолила Тимчасовий Рада Чеченської Республіки (ТРЧР), що виникла в грудні 1993 року в Надтеречному районі.

3 – 4 червня 1994 р. З'їзд народів Чечні, скликаний ТРЧР в селищі Знам'янському Надтеречного району, висловив недовіру президенту Д. Дудаєву та його адміністрації й затвердив Тимчасову Раду, до проведення виборів «наділивши її повноваженнями вищого органу державної влади». 30 липня ТРЧР прийняла Декрет про владу, яким проголосила відсторонення від посади президента Д. Дудаєва та прийняла на себе «всю повноту державної влади» в ЧР. 11 серпня було оголошено про формування Тимчасового уряду ЧР [61].

Російське керівництво фактично підтримало виступ ТРЧР (як відомо, з весни 1994 року віце-прем'єр РФ С. Шахрай і міністр у справах національностей М. Єгоров реалізовували план повалення режиму Д. Дудаєва за допомогою проросійської опозиції). 29 липня 1994 р. Уряд РФ заявив

наступне: у тому разі якщо уряд Дудаєва в боротьбі з опозицією буде застосовувати насильство, російська влада буде змушена захистити права і життя громадян РФ в ЧР.

В липні – серпні 1994 року опозиційна група колишнього мера Грозного Біслана Гантамірова встановила контроль над м. Урус-Мартан і основною територією Урус-Мартанівського району, а група колишнього начальника охорони Дудаєва Руслана Лабазанова – над м. Аргун. Одночасно в селищі Толстой-Юрт Грозненського району виникла Миротворча група Руслана Хасбулатова, який, виступаючи в якості керівника миротворчої місії, фактично підтримував вимоги опозиції.

29 серпня на зустрічі лідерів опозиційних груп (У. Автурханов, Р. Хасбулатов, Р. Лабазанов, Б. Гантаміров) в Надтеречному районі було вирішено об'єднати дії супротивників режиму під егідою ТРЧР. Командувачем збройними формуваннями опозиції став Б. Гантаміров [63, с.98].

3 вересня уряд Росії оприлюднив своє звернення до чеченського народу, в якому «в зв'язку із загостренням обстановки» Д. Дудаєву пропонувалося «знайти мужність і гідність піти у відставку». Водночас було очевидним, що тільки з організаційною та матеріальною підтримкою, але без військової допомоги Москви «опозиція» не зможе повалити Д. Дудаєва.

Протягом осені з перемінним успіхом триває боротьба між озброєними формуваннями ЧРІ та опозиції. Вже в листопаді 1994 р. опозиція відрізала Грозний від основної території Чечні і фактично «замкнула» Дудаєва і його прихильників в столиці. 17 листопада Тимчасова Рада ЧР почала підготовку свого останнього наступу на Грозний. З Москви до Моздоку прилетіла велика група російських офіцерів на чолі з першим заступником Міністра оборони РФ – М. Колесніковим.

26 листопада антидудаєвська опозиція штурмувала Грозний. Її танки без особливих проблем дійшли до центру міста, де незабаром були розстріляні з гранатометів. Багато танкістів загинули, десятки потрапили в полон. З'ясувалося, що всі вони – російські військовослужбовці.

Крах «спеціальної операції», катастрофічна поразка антидудаєвської «опозиції», під час якої з'ясувалась участь в бойових діях силових структур і спеціальних служб РФ, поставили президента і уряд Росії перед вибором. Можна було, прийнявши на себе відповідальність за те, що трапилося, повернутися до політичних засобів врегулювання взаємовідносин. Однак федеральний центр, прагнучи заглибити ганебний провал за допомогою «маленької переможної війни», знову віддав перевагу ескалації конфлікту, тепер уже – через пряму і неприкриту участь армії і внутрішніх військ [63, с.122].

28 листопада міністр оборони Росії П. Граčov публічно заперечує участь його підлеглих в штурмі, назвавши таку версію «маренням». Представники МВС і ФСК настільки ж упевнено заперечували свою причетність до подій в Грозному.

У ніч на 29 листопада було поширене «Звернення президента РФ до учасників збройного конфлікту в Чеченській Республіці», в якому було заявлено, що «зупинити внутрішній конфлікт в Чечні не вдалося», а учасникам цього конфлікту був пред'явлений ультиматум: протягом 48 годин «припинити вогонь, скласти зброю, розпустити всі збройні формування, звільнити всіх захоплених і насильно утримуваних громадян» [63, с.127].

29 листопада Д. Дудаєв заявив, що полонених розстріляють, якщо російська сторона не визнає їх своїми. Однак офіційні особи Росії як і раніше відмовлялися від них. Водночас, паралельно Рада Безпеки РФ прийняла рішення про військову операцію проти Чечні. Б. Єльцин висуває ультиматум – або в Чечні припиняється військова боротьба, або Росія буде змушена «піти на крайні заходи»[43].

З розглянутого можна зробити такі висновки, що дії антидудаєвської опозиції на чолі з владою Москви, а також незламна принципова позиція керівництва ЧРІ, привели до ескалації військового конфлікту на території Чеченської республіки.

Національно-визвольний рух був головним поштовхом до відродження суверенної Чеченської Республіки. Незважаючи на втручання у процес державотворення різних сил, як й місцевих радянських чиновників, так і влади Російської Федерації, народ Чеченської Республіки використав можливість здобуття суверенітету та встав на шлях об'єднання навколо однієї ідеї – незалежності.

Політична система, яка існувала в той час в Чеченській Республіці була цікавим синтезом традиційних радянських способів управління, а також, з появою опозиції, демократичних та навіть націонал-радикальних надбань. Але відсутність єдності в питаннях щодо майбутнього держави, вплив Російської Федерації не дали змогу побудувати політично стабільну, правову та суверенну державу. Криза влади спостерігається протягом всього даного періоду, що незабаром привело до ескалації військового конфлікту на території Чеченської республіки, а також конфронтації з Російською Федерацією.

Не можна не сказати про традиційні шовіністичні настрої влади Москви. Північний Кавказ приваблює своєю вигідною економічною кон'юнктурою, природними ресурсами, гарним географічно – політичним розташуванням у контексті міжнародної політики. Тому політика Москви до цього регіону не здається дивною, а навпаки, цілком логічною.

Попри всі негаразди, не можна ігнорувати політичні здобутки Чеченської Республіки. Це створення опозиції, скликання національного з'їзду, проголошення суверенітету республіки, проведення виборів президента, формування боєздатної армії, а також відкрите політичне протистояння Кремлю, незважаючи на малий досвід в справах політики.

Розділ IV. Перша російсько-чеченська війна. Основні етапи

4.1 Введення російських військ на територію Чечні

Для визначення військово - політичного аспекту Першої чеченської війни необхідно зупинитись на проведенні військових дій, які офіційно тривали з грудня 1994 року по серпень 1996 року. Крім того, варто взяти до уваги окремі фрагменти так званої «громадянської війни в Чечні», маючи на увазі збройні виступи антидудаєвської опозиції та неофіційне втручання Росії у справи Чеченської Республіки Ічкерія. Окремо зауважимо, що нашою метою не є детальний розгляд військових дій в Чечні через брак джерел, а також обмежений обсяг роботи. Ми зупинимось на декількох найважливіших військових операціях. Для того щоб описувати листопадовий штурм Грозного, треба з'ясувати зв'язок між андидудаєвською опозицією та урядом Російської Федерації.

Микола Гродненській у своїй праці, присвяченій Першій Чеченській війні відзначає, що ще весною 1994 року Борис Єльцин погодився на фінансування опозиції, для того щоб нейтралізувати вплив Хасбулатова в Чечні. На початку осені, багато кому здавалось, що якщо підтримати опозицію, то перемога буде за нею. Далі зазначається, що вже 1 листопада 1994 року згідно до директиви Генерального штаба ДГШ № 312/1/0130ш Північно-Кавказький військовий округ РФ надав чеченській опозиції 40 танків. Тобто, майже за півроку відбувся та поглибився процес втручання у внутрішні справи Чеченської Республіки. 17 листопада Тимчасова рада ЧР починає підготовку до свого останнього штурму Грозного. За матеріалами «Меморіалу» безпосередній контроль над військовими діями було покладено на заступника командира 8-го Волгоградського армійського корпусу Г. Жукова [61].

26 листопада почався сумнозвісний листопадовий штурм Грозного. Гродненський детально описує просування військ опозиції по місту, а також кількість учасників та техніки в військовій операції. Згідно з цим, в операції брало участь 1200 прихильників опозиції, майже 50 танків, 80 БТР та 6 літаків

СУ-27. Про підготовку до штурму Грозного повідомляє Зелімхан Яндарбієв: «В цей же день (25 листопада) Джохар попросив мене поінформувати населення про плани Росії, її спецслужб та їх найманців на найближчі дні і закликати народ до пильності і підготовці до серйозних подій. Я виступив близько сьомої години вечора і, повертаючись зі студії ТБ, зайшов в кабінет Джохара. Він попросив виступити ще раз і вже конкретно оголосити, що злочинні банди російських найманців завтра будуть штурмувати Грозний, що є відкритою війною Росії проти ЧРІ. Я виступив знову» [17, с.58]. Операцію з боку Чеченський збройних сил готував Аслан Масхадов. Хто керував підготовкою операції з боку федеральних сил – невідомо. Гродненський пише, що це був Ю. Батурин, а також про те, що з часом всю вину стали перекладати на О. Котенкова.

Безпосередньо про початок штурму повідомляє Радіо Свобода: «На світанку 26 листопада 1994 року «ополченці» з танками знову увійшли в Грозний, але на цей раз вже з декількох напрямків і з куди більшими силами: не менше 36 танків Т-72, кілька десятків БТРів і автоматники на 46 вантажівках ГАЗ-66. Всього в Грозний тоді увійшли більше 3000 «ополченців» [32].

Стратегічно необдуманий штурм, в ході якого були задіяні танки на вулицях міста, які ніяк не прикривались піхотою, зазнав повного провалу. Не дивлячись на відступ військ Тимчасової Ради, а так само їх втрати, увечері 26 листопада голова Тимчасової Ради Чеченської Республіки Умар Автурханов повідомив, що влада в Чечні перейшла в руки Тимчасового Ради. Під час штурму Грозного в місті знаходилась велика кількість журналістів, репортерів та фотографів. Це дозволило дудаєвцям вже 27 листопада продемонструвати на телеканалах Росії, що в операції Тимчасової Ради антидудаєвської опозиції в великій кількості приймають участь росіяни. Радіо Свобода повідомляє, що в полон до чеченців потрапили 21 російський танкіст [32]. Досить цікавою була реакція політичних сил РФ, особливо тогочасного міністра оборони Павла Грачова : «Ну, знаєте, я якось не дуже цікавлюся цим питанням, так як збройні сили, в принципі, не беруть участі там. Йде міжусобиця, йде боротьба за владу,

хоча я дивлюся телебачення, і, начебто, полонені там захоплені і ще хтось. Я єдине знаю, що з кожного боку – і на стороні Дудаєва і на стороні опозиції – воює велика кількість найманців. Тільки безграмотні командири можуть воювати танками в місті. Такого ніколи не повинно бути. Спочатку йде піхота, потім танки. Танк, він нічого не бачить, танк в поле хороший, а в місті він сліпий, там обов'язково повинна бути піхота, яка охороняла танк. Тому так і вийшло. Якби воювала російська армія, то, одним парашутно-десантним полком можна було б протягом двох годин вирішити всі питання» [36, с.277].

Далі події розвиваються дуже стрімко. Вже в ніч на 29 листопада було поширене звернення президента РФ до учасників збройного конфлікту в Чеченській Республіці, в якому було заявлено, що «зупинити внутрішній конфлікт в Чечні не вдалося», а учасникам цього конфлікту був пред'явлений ультиматум: протягом 48 годин «припинити вогонь, скласти зброю, розпустити всі збройні формування, звільнити всіх захоплених і насильно утримуваних громадян» [36, с.279].

Таким чином невдалий штурм Грозного, фактична поразка антидудаєвської коаліції, а також участь російських бойових та силових структур у військовому протистоянні, про яке дізналась російська та світова спільнота відобразились на подальших діях російського уряду. Рада Безпеки Російської Федерації приймає рішення йти шляхом ескалації конфлікту, замість можливого варіанту прийняти поразку та відповідальність за скоєні злочини проти чеченського народу.

30 листопада президент РФ підписав секретний наказ №2137с «Про заходи з відновлення конституційної законності та правопорядку на території Чеченської Республіки», який передбачав «роззброєння та ліквідацію збройних формувань на території Чеченської Республіки» [5].

Указ передбачав здійснення заходів надзвичайного стану в Чечні, надавав особливі – в тому числі і не передбачені Конституцією та законами РФ – повноваження групі керівництва діями з роззброєння і ліквідації озброєних формувань. Відразу після прийняття президентського указу № 2137с на

виконання п.5 додатка до нього був затверджений документ, який конкретизував застосування військ. Ось як виглядав план проведення чеченської кампанії:

1-й етап (7 діб, з 30 листопада по 6 грудня):

Створити власне угруповання сил і засобів Міністерства оборони, Внутрішніх військ МВС. До 5 грудня зайняти вихідні райони для дій на трьох напрямках: Моздокському, Владикавказькому і Кизлярському.

2-й етап (3 доби, 7-9 грудня):

Висунутися до м. Грозний по п'яти маршрутах під прикриттям фронтової та армійської авіації та блокувати його. Створити два кільця блокування: зовнішнє – по адміністративному кордону республіки, внутрішнє – навколо Грозного. Виявлення та ізоляція лідерів дудаєвського режиму, здатних організувати і очолити збройні виступи і диверсії в тилу діючих військ, покладалися на Федеральну службу контррозвідки спільно зі спецпідрозділами МВС.

3-й етап (4 доби, 10-13 грудня):

Діями угруповань з півночі і півдня з розмежувальної лінією по р. Сунжі, спільно зі спецпідрозділами МВС та ФСК Росії, очистити від НВФ «президентський палац», будівлі уряду, телебачення, радіо та інших важливих об'єктів.

4-й етап (13-19 грудня):

Стабілізувати військову обстановку і передати ділянки відповідальності Збройних сил Внутрішнім військам МВС [42].

Тобто, в російському уряді вважали, що можливо встановити контроль над територією Чеченської республіки протягом 21 доби, що навіть при найкращих обставинах для російської армії було нереально, враховуючи військовий досвід чеченських боевиків, а також їх озброєння. Крім того, російське керівництво зовсім не враховувало природно-кліматичні умови, а саме те, що взимку в Чечні температура рідко опускається нижче нуля, що передбачає неможливість просування важкої техніки через бездоріжжя. При

чому, не треба забувати, що Чечня – гірська країна, а значить, що просування війська буде затримуватись через рельєф. В той же час, хмарність та тумани роблять неможливим застосування авіації [27, с.166].

Не дивлячись на такі несприятливі умови, російське керівництво було впевнено в своєму успіху. На одному з засідань Ради Безпеки міністр у справах національностей Микола Єгоров виступ з наступною промовою: «Виходячи з наших даних і даних наших товаришів обстановка в цілому сприятлива для того, щоб ми увійшли в Чечню, 70 відсотків населення будуть це вітати, і лише 30 відсотків будуть нейтральні або проти» [27, с.183].

8 грудня, після того як без оголошення початку бойових дій, м. Грозний було бомбардувалось російською авіацією, відбулося закрите засідання Державної Думи РФ з приводу чеченських подій. Незважаючи на зовнішню конфронтаційність виступів, їх основна ідея полягала в тому, що чеченський конфлікт повинен бути вирішений мирним шляхом. Дума прийняла постанову «Про ситуацію в ЧР та заходи щодо її політичного врегулювання», згідно з якою з діяльність виконавчої влади з вирішення конфлікту визнана незадовільною. Група депутатів направила Б.Єльцину телеграму, в якій попередила його про відповідальність за кровопролиття в Чечні і зажадала публічного роз'яснення своєї позиції [63, с.202].

11 грудня президент РФ підписав Указ № 2169 «Про заходи щодо забезпечення законності, правопорядку та громадської безпеки на території Чеченської Республіки», який скасовував Указ № 2137с. У той же день президент РФ виступив з коротким зверненням до громадян Росії, де пояснював, з якою метою на територію ЧР вводяться федеральні війська: «Наша мета полягає в тому, щоб знайти політичне вирішення проблем одного з суб'єктів Російської Федерації – Чеченської Республіки, захистити її громадян від збройного екстремізму. Але зараз мирним переговорам, вільному волевиявленню чеченського народу перешкоджає небезпека повномасштабної громадянської війни в Чеченській Республіці. На 12 грудня заплановано переговори між представниками Росії і Чечні. Ми повинні запобігти їх зриву».

Президент РФ не залишив без уваги і питання про захист мирного населення: «Зобов'язую всіх посадових осіб, відповідальних за проведення заходів по відновленню в Чеченській Республіці конституційного ладу, не застосовувати насильства проти мирного населення, взяти його під захист» [36, с.281].

Отже, Борис Єльцин свідомо обирає війну як засіб запобігти мирним переговорам. 11 грудня 1994 року офіційно починається Перша Чеченська війна, офіційна назва якої була «Встановлення конституційного порядку в Чеченській республіці».

4.2 Штурм Грозного. Початок повномасштабної російсько-чеченської війни

11 грудня почалось просування російських федеральних військ всередину Чеченської Республіки. Війська просувалися трьома колонами з трьох напрямків: Моздокського (з півночі через райони Чечні, контрольовані антидудаєвської опозицією), Владикавказу (із заходу з Північної Осетії через Інгушетію) і Кизлярського (зі сходу, з території Дагестану). Але пройти вдалось тільки військам з північного напрямку, оскільки група Захід та Схід були затримані місцевим ополченням. Вже 15 грудня в Грозному розпочала роботу група Уповноваженого з прав людини РФ С. Ковалева, до складу якої входили депутати Державної Думи РФ і представник «Меморіалу». Надалі Ковальов допомагатиме встановлювати зв'язок між російським урядом та адміністрацією Дудаєва. Ні дивлячись на, здавалося б, перші кроки до мирного врегулювання ситуації, переговори, які були назначені на 18 грудня так і не відбулися. 18 грудня російські війська завдають по Грозному ракетно-бомбові удари. У другій половині грудня федеральні війська наступали на Грозний з півночі та заходу, фактично залишивши відкритою південний напрямок, що було ще однією стратегічною помилкою російського керівництва [27, с.234].

Рішення про штурм Грозного було прийняте 26 грудня 1994 року в засіданні Ради безпеки РФ. План взяття міста в ніч на 1 січня передбачав дії угруповань федеральних військ з чотирьох напрямків: «Північ» (під

командуванням генерал-майора К. Пуліковського) в складі зведеного загону (всього 4100 чол., 80 танків, 210 БМП, 65 ор. І М.); «Північно-Схід» (під командуванням генерал-лейтенанта Л. Рохліна) в складі зведеного загону (всього 2200 чол., 7 танків, 125 БМП, БТР, 25 ор.і М.); «Захід» (під командуванням генерал-майора В.Петрук) в складі зведеного загону. (50 БМД, 75 ор. І М.) і «Схід» (під командуванням генерал-майора Н.Стаськова) в складі зведеного загону (всього 3000 чол., 45 танків, 70 БМД, 35 ор. і М.) [32, с.281].

В Грозний на той час за матеріалами розвідки знаходилось від 10 до 15 тисяч бойовиків. Таким чином в місто входило не більше 12000 чоловік, що становило співвідношення з бойовиками і ополченцями як 1,3: 1, замість покладеного для міста 5: 1. Наголос робився на раптовість і повну перевагу за якістю озброєння [5].

Для оборони Грозного чеченським командуванням було створено три оборонні рубежі:

- внутрішній – радіусом від 1 до 1,5 км навколо президентського палацу;
- середній – на видаленні до 1 км від кордону внутрішнього рубежу в північно-західній частині міста і до 5 км в його південно-західній і південно-східній частинах;
- зовнішній кордон проходив в основному по околицях міста і був витягнутий в сторону Долинського [1].

Генерал Трошев назвав штурм Грозного «Операція без назви», розповідаючи про те, що операція не була підготовлена належним чином через дефіцит часу та незрозуміле бажання керівництва розпочати штурм саме 31 грудня.

Керівник прес-служби уряду Росії визнав, що російська армія в ході новорічного наступу на Грозний зазнала втрат у живій силі і техніці. Угруповання «Північний схід» генерала Рохліна стала єдиною угрупованням федеральних військ, якій вдалося закріпитися в Грозному.

Отже, перша спроба російських військ взяти Грозний штурмом завершилась повною поразкою через ряд об'єктивних причин. Стратегічні та

тактичні помилки російського керівництва, сліпа віра у власні нібито «перевершуючі» сили, закінчилися для армії трагедією, значними втратами, серед яких був повне знищення 131-й Майкопської бригади і 81-го мотострілецького полку з угруповання «Північ». Можна багато дискутувати на тему «хто правий хто винен», але вина за провал новорічного штурму Грозного і людські втрати лежать повністю на вищих ешелонах влади Російської Федерації [5].

Нова спроба штурму була здійснена вже 7 січня. Успіх нового штурму російської армії пов'язаний зі змінами в командному складі. командувачем угрупованням військ «Захід» замість відстороненого генерал-майора Петрука був призначений генерал-майор І. Бабічев, а командиром 19-й механізований дивізії замість знятого з посади полковника Г. Кандаміна – полковник В. Пріземлін. На Північному напрямку два угруповання – «Північ» і «Північний схід» – були об'єднані в одну – «Північ» – під загальним командуванням генерал-лейтенанта Л. Рохлін. В ніч з 2 на 3 січня генерал-лейтенанту Льву Рохліну були передані в оперативне підпорядкування 81-й і 276-й мотострілецькі полки, залишки 131-ї бригади, корпусних частин 67-го армійського корпусу та новоприбула 74-я окрема мотострілецька бригада Сибірського військового округу (командир – полковник Аркадій Бахін) [27, с.288].

12 січня С. А. Ковальов представив уряду і громадськості проект «Пропозицій Уповноваженого з прав людини РФ про встановлення перемир'я в Грозному і переході до широкомасштабного мирного врегулювання в Чечні і на Кавказі». Принципи, що лягли в основу цих «Пропозицій», в тій чи іншій мірі поділялися в більшості наступних розгорнутих планів мирного врегулювання, відмінних від ультиматуму про капітуляцію [63, с.305].

Фактично штурм Грозного тривав по 19 січня, коли російськими федеральними військами був зайнятий «президентський палац». На момент 19 січня нікого з чеченської адміністрації в палаці не було. Зелімхан Яндарбієв пише : «До вечора 18 січня вирішили залишити Президентський палац. Йшли о

десятій вечора. Першими відправили медсанбат, полонених. Головний штаб і моя група вийшли з інтервалом в п'ять хвилин, через півгодини Президентська гвардія. Не думаємо, що є необхідність продовжити чисто військовий аспект оповіді. Зауважимо тільки, що після залишення Президентського палацу Головний штаб дві доби базувався в підвальному приміщенні будівлі універсаму поряд з кінотеатром «Юність», потім перемістився, відповідно, в підвали 2-ий міськклікарні і колишнього 2-го пологового будинку Жовтневого району» [5].

Після взяття Президентського палацу лінія розмежування між федеральними та чеченськими військами проходила по річці Сунжа. Бойові дії продовжились, але не були такими сильними. З середини січня в штабі ОГВ в Моздоку була розпочата розробка завершального етапу операції з узяття Грозного [63, с.307].

До кінця січня федеральні сили досягли в Грозному значних успіхів: постійно велася розвідка і уточнювалися місця скупчення бойовиків, їх основні опорні пункти і вузли опору, за якими завдавалися регулярні артилерійських і авіаційних ударів. 21 січня підрозділу «Східної» і «Північної» угруповань зустрілися в центрі Грозного. Військам за місяць боїв вдалося стабілізувати і зміцнити своє становище у всіх районах міста. Федеральні підрозділи захопили плацдарми на східному березі річки Сунжа і, значно розширивши їх, виставили блокпости на основних перехрестях, забезпечили тим самим просування штурмових загонів [27, с.195].

3 лютого 1995 була утворена угруповання «Південь» під командуванням генерала Геннадія Трошева і почалося здійснення плану по блокаді Грозного з південної сторони. На початку лютого розпочався масовий відступ чеченських загонів з центральних районів Грозного. «Абхазький батальйон» Шаміля Басаєва, який вів активні бої проти частин Рохліна, відступаючи потрапив в засідку, влаштовану частинами «Північної» угруповання. «Абхазький батальйон» виявився блокований федеральними силами на пустирі. За наказом генерала Рохліна бойовики батальйону Басаєва були розстріляні із зенітних

установок. Однак, треба сказати, що після фактичного «знищення» батальйону Басаєва, останньому вдалось утримувати південний район Грозного Чернореч'є аж до 6 березня, коли чеченську столицю покинув Басаєв зі своїми людьми. Бойові дії поступово перетікали в рівнинну частину Західної і Східної Чечні.

Таким чином, тільки через два з лишком місяці після початку боїв за Грозний, останній район міста перейшов під контроль федеральних сил. Операція штурму Грозного по праву вважається найкривавішою операцією російських військ з часів Другої Світової війни. За перші два місяці боїв після 11 грудня 1994 р втрати російських військ, за офіційними даними, перевищили 1,5 тис. Загиблих і зниклих без вести, чеченські ж втрати російські військові в різний час оцінювали від 6670 до 15 тис. загиблих. За іншими даними, російські втрати в Чечні значно вище. За оцінкою знаходився в зоні конфлікту уповноваженого з прав людини при президенті Росії С. Ковальова, за перші два місяці боїв російська армія втратила в Чечні загиблими близько 10 тис. чоловік, а безповоротні втрати тільки серед мирних жителів Грозного від російської авіації і артилерії склали близько 24,5 тис. осіб. На думку С. А. Ковальова, втрати чеченської армії були в кілька разів нижчі за російські. Подібні цифри втрат привів і начальник штабу чеченської армії генерал Аслан Масхадов. За його словами, за два місяці боїв загинуло близько 12 тис. російських і близько 600 чеченських військовослужбовців [17].

4.3 Встановлення російського контролю над рівнинними та гірськими районами Чечні

Після взяття Грозного в березні 1995 р завданням федеральних угруповань військ стало встановлення контролю над рештою території республіки. Залишивши Грозний основні військові сили ЧРІ зосередились в двох основних угрупованнях : західній (допоміжній), за лінією оборони Бамут - Самашкі – Ачхой-Мартан – Ассіновська – Аршти, та східній (основній), за лінією Аргун – Гудермес –Шалі. 13 березня в Ханкалі, командуючий

Об'єднаними угрупованнями військ (ОУВ) генерал Куліков затвердив план встановлення федерального контролю над рівнинними частинами Чечні [16].

Вже 3 березня командування федеральних сил у Чечні висунуло ультиматум жителям Аргуна, Самашок, Гудермеса, Шалі – переконати загони ЗС ЧРІ вийти за межі населених пунктів.

Таким чином, після повномасштабних зимових боїв російська сторона використовувала метод «батога і пряника». Велася активна робота з населенням, його закликали переконати бойовиків покинути населені пункти. Попутно навколо чеченських міст займалися панівні висоти, що робило будь-який опір безперспективним. Завдяки цьому, 15-23 березня був узятий Аргун, 30 і 31 березня були взяті без бою міста Шалі та Гудермес відповідно. Однак, загони бойовиків не були знищені і безперешкодно покидали населені пункти. Фактично, це не могло вважатись перемогою федеральних сил, оскільки бойовики не були знищені та не прийняли факт капітуляції [11].

Дещо інша ситуація склалася в Західній Чечні. Там, намагаючись уникнути обстрілу і бомбардувань населених пунктів, місцеві жителі в деяких селах переконали чеченські загони піти, але в ряді місць тривали локальні бої. Вже 10 березня федеральні війська розпочинають штурм селище Бамут. Він розташований між двома гірськими хребтами в долині гірської річки Фортангі, населення – три тисячі чоловік. Основні сили бойовиків були зосереджені в гірському лісовому масиві, де на південь від села були підземні комунікації колишньої ракетної частини стратегічного призначення, які використовувалися в якості надійних бомбосховищ і укриттів. Звідси ж сепаратисти здійснювали напади на наступаючі бронетанкові колони. 15-16 квітня 1995 року відбувся штурм, російські підрозділи навіть зайняли його частину. Але вже 17 квітня вони були змушені залишити Бамут, тому що тепер вже чеченці зайняли панівні висоти навколо села, що загрожувало серйозними втратами [12].

Після падіння Ножай-Юрта і Шатоя в першій половині червня 1995 р. Бамут поряд з частиною Ітум-Калинського району залишався єдиним контрольованим ЗС ЧРІ ділянкою території Чечні. Після переговорів по

військовим аспектам в липні 1995 року бої за Бамут зупинилися до зими 1995 року. У лютому-березні 1996 р федеральні війська знову зробили масштабний наступ на Бамут. Однак і він завершився провалом. 19 травня 1996 року частини генерал-майора Володимира Шаманова почали генеральний штурм Бамута. 24 травня 1996 року федеральні війська нарешті взяли Бамут. Серед причин затяжної операції можна виділити наступні:

- 1) Бойовики успішно використовували особливості місцевості, яку прекрасно виявили перед початком бойових дій.
- 2) Використання підземних комунікацій колишньої ракетної частини стратегічного призначення.
- 3) Прекрасна бойова підготовка особового складу бойовиків (Галачошській полк, загін «Асса»).
- 4) Засідки і пастки, мінування вулиць і підходів протитанковими і протипіхотними мінами.
- 5) Підготовлені позиції, протитанкова оборона Бамуту чеченськими бойовиками.

7 - 8 квітня ВВ МВС Росії та ВМОП починають операцію в селі Самашки. Ця операція одна з найбільш суперечливих у всій історії першої російсько-чеченської війни. Джерела, які стоять на проросійських позиціях, зокрема, Гродненський стверджує, що в ході штурму села втрати федеральних військ склали 26 осіб вбитими та 52 поранених. Було знищено 130 бойовиків, 124 полонених. Гродненський стверджує, що в ході операції було зруйновано лише 30 житлових будинків, артилерія федеральними військами не застосовувалася, а втрати серед цивільного не уточнюються. Багато незалежних журналістів, а також прочеченські джерела, стверджують, що зачистка села Самашки федеральними військами була однією з найкривавіших операцій за кількістю загиблих серед місцевого населення[27, с.243].

За даними правозахисного центру «Меморіал», реально в цьому населеному пункті чинив опір федеральним силам загін з місцевих ополченців від 20 до 40 бійців, що діяв розрізненими групами по 10-20 чоловік. З них

загинули від 4 до 14 осіб, ще 12 бійців пішли з села на самому початку бою. Чеченські втрати дійсно склали більше 100 чоловік, але як мінімум 90 з них були мирними жителями і були в більшості випадків холоднокривно вбиті в ході варварської «зачистки» [15].

Такі дії російських військ тільки збільшили кількість прибічників Дудаєва та антиросійські настрої в республіці. Врешті решт, до кінця квітня 1995 р. російська армія зайняла майже всю рівнинну територію Чечні.

В травні 1995 року російський уряд готував масштабне святкування 50-річчя перемоги у II Світовій війні. Як свідчить Трошев, 27 квітня Б. Єльцин Указом «Про додаткові заходи щодо нормалізації обстановки в ЧР», оголосив мораторій на ведення бойових дій в Чечні з 00 годин 28 квітня до 00 годин 12 травня – на час святкування 50-річчя Перемоги у Другій світовій війні. Згідно з Указом, «в разі збройних провокацій в ЧР дії підрозділів та частин тимчасових об'єднаних сил, які виконують завдання з роззброєння всіх незаконних збройних формувань на території Чечні, визначаються відповідно до обстановки». У селі Нові Атаги відбулися переговори по блоку військових аспектів перемир'я між генералами Г. Трошевим і А. Масхадовим. Однак перестрілки між воюючими сторонами і обстріли населених пунктів федеральними силами велися і в період «припинення вогню». Після його закінчення і до середини червня тривав наступ федеральних сил в передгірних і гірських районах Чечні [16].

12 травня – відразу після закінчення мараторія – федеральні війська відновили обстріл і почали наступ, щоб опанувати передгірними селами Бамут, Орехово на заході Чечні, а також Сержень-Юрт та Чірі-Юрт на півдні, щоб потім вийти в Віденський і Шатойський гірські райони. Авіація відновила бомбардування гірських сіл. Бойові дії і бомбардування тривали до другої половини червня. При цьому, польовий командир Ш. Басаєв, ще 9 травня заявив, що переходить до диверсійно-підривної діяльності. Після цього, вповноважений з прав людини Ковалев закликав до початку переговорів з Д. Дудаєвим і застеріг федеральне керівництво від поновлення бойових дій, що

загрожує неминучим переростанням війни в партизанську і втратою чеченським керівництвом контролю над окремими польовими командирами [11].

Перші удари припали по селах Чірі-Юрт і Сержень-Юрт, що прикривали вхід в Аргунську і Веденське ущелини відповідно. Але увійшовши в Аргунську ущелину, до кінця травня російські підрозділи загрузли в обороні противника – в горах перевага у важкому озброєнні вже не давала такого ефекту, як на рівнині. Тим більше, російські війська тепер були обмежені у виборі маршрутів подальшого просування. У цих умовах було прийнято рішення перенацілити напрям удару, змістити його з Шатоя трошки на схід – на Ведено [12].

Це виявилось несподівано для чеченців, їх сили були скуті в Аргунській ущелині і, володіючи чисельною перевагою в живій силі і техніці, російське командування змогло не допустити їх перекидання в район давньої столиці Ічкерії. Як результат 3 червня Ведено було зайнято силами федеральної угруповання. Тоді ж були зайняті панівні висоти навколо Ножай-Юрта (райцентр в східній частині гірської Чечні). Чеченські сили в горах виявилися розсічені. Проте, щоб опанувати райцентрами, що залишалися під контролем Дудаєва, російської армії знадобилося ще близько 1,5 тижнів: Шатой і Ножай-Юрт були зайняті нею тільки 12 червня 1995 г. При цьому постійно повторювалася та сама картина, що й на рівнині – спочатку федеральні війська заявляли про повну блокування населеного пункту, пізніше з'ясовувалося, в тому числі і за офіційними даними, що чеченські загони його покинули, вийшовши з оточення і уникнувши розгрому. Гродненський запевняє, що 14 червня повномасштабна війна в Чечні була завершена, а дудаєвці опинились на межі повного розгрому [17, с.362].

Далі в описі військових подій буде зроблений проміжок, довжиною в майже рік. Це пов'язано, перш за все, з терористичним актом в Будьоннівську і подальшим піврічним перемир'ям, про які буде розказано докладніше в Розділі V. Друга причина полягає в тому, що військові події першої половини 1996 року не можуть бути викладені настільки ж логічно в хронології, оскільки

другий рік війни відрізняється від першого характером військових операцій, які більше нагадують партизанську та контрпартизанську війну відповідно. Війна набуває хаотичного характеру, що ускладнює роботу журналістів. Якщо під час воєнних дій поблизу великих міст можна знайти невеликі журналістські репортажі, то матеріалів по операціях в гірських районах Чечні практично відсутні [12].

У кожній суттєвій події в історії, яка залишає слід не тільки на теперішнє покоління, а й на багато наступних, є лідер – обличчя всіх подій. Для історії Чеченської Республіки Ічкерія таким лідером був Джохар Дудаєв. У підтримці простим народом так званих «сепаратистів» не слід недооцінювати вплив роль Президента Республіки Ічкерія, першого чеченського генерала в російській армії – Джохара Дудаєва. Тому, для подій другого року російсько-чеченської війни операція з ліквідації Президента мала неабияке значення.

Щодо самої операції, виникає питання, чому російські спецслужби розгорнули свої дії саме навесні 1996 р. Відповідь виявилась дуже простою, навесні 1996 року наближались вибори президента РФ, в яких Єльцин, почавши таку криваву війну в Чечні не зміг одержати перемогу без хоча б «маленького успіху» на Північному Кавказі.

Відомо як мінімум про три спроби замаху на Д. Дудаєва. Перший раз був замінований джип Хамада Курбанова, одного з близьких соратників Д. Дудаєва. Але охороні чеченського президента вдалося розкрити змову.

Потім в оточення бунтівного генерала були впроваджені два агента-чеченця. Але вони не змогли близько підібратися до обережного Дудаєва, були викриті та вбиті. Через деякий час була зроблена ще одна спроба. Одному з агентів російських спецслужб вдалося влаштуватися помічником особистого кухаря Джохара Дудаєва. Але і він був розкритий. Операціями з ліквідації керував керівник ФСК Барсуков. Для ведення операціях був задіяний науково-технічний підрозділ ФСК. Навесні стало відомо, що для зв'язку Дудаєв часто використовує супутниковий телефон INMARSAT. Тоді науково-технічний підрозділ виступив з пропозицією виготовити прилад, який перехоплював би

промінь, що йде від телефону на супутник, фіксував точні координати абонента і передавав їх бомбардувальній авіації. Коли апаратура була створена і перевірена, її передали ФСК, які базувалися в Чечні. Однак кілька спроб провалилися, оскільки Дудаєв говорив по телефону не більш як 5 хвилин, а літак з Моздока до Гехі-Чу (де ймовірно була база Дудаєва) долітав приблизно за 7-8 хвилин [8].

21 квітня 1996 року в двох автомобілях «Нива» Джохар Дудаєв, дружина та охорона виїхали з села Гехі-Чу в гори для розмови по супутниковому телефону. Припускається, що в момент своєї смерті Президент Ічкерії говорив по телефону з Костянтином Боровим. Це підтверджує його дружина – Алла Дудаєва. У той же час, сам Боровий заперечує цей факт, стверджуючи, що він розмовляв з Дудаєвим за 2 години до його загибелі. Питання з ким говорив Президент є суттєвим, тому що розмова тривала в три рази більше, ніж звичайно, а це може вказувати на певні моменти, наприклад, що абонент, який розмовляв з Дудаєвим був у змові з ФСК [4, с.14].

У той же час, полковник запасу Головного розвідувального управління Генштабу Збройних сил Юрій Аксьонов стверджує: «Через свою чеченську агентуру ми добули інформацію, що Дудаєв має намір виходити на зв'язок в такому-то квадраті... І навіть приблизний час ми вже знали. Тому була оголошена повна боєготовність... В той день всім нам щастило, як ніколи. Дудаєв ще під'їжджав до Гехі-Чу, а літак в Моздоку вже вирулював на... ». Але, якщо відкинути всі конспірологічні теорії та перейти безпосередньо до подій, відомо, що увечері 21 квітня 1996 року екіпаж російського літака дальнього радіолокаційного виявлення «А-50» з встановленим на його борту спеціальним приладом для перехоплення сигналу від супутникового телефону отримав наказ на зліт. Через півгодини в небо взлетіла пара фронтальних бомбардувальників Су-24, яка, витративши все паливо, але так і не отримавши координат передбачуваного удару, повернулася на аеродром для дозаправки і тут же вилетіла повторно. Через лічені секунди прилад на «А-50» зловив промінь і передав ціль для «сушки». Протирадіолокаційна ракета Х-27ПС потрапила в «Ниву», біля якої

Дудаєв і говорив по телефону. Двоє його охоронців, що були у машині, загинули на місці. Дружина Дудаєва залишилась неушкодженою [63, с.332].

Однак, треба відразу зазначити, що ця версія є єдиною для всіх публіцистичних матеріалів. Офіційні матеріали щодо ліквідації Дудаєва засекречені. Смерть Дудаєва змусила сторони стати на шлях мирних перемовин, вже через три місяці були підписані Хасав'юртські угоди.

4.4 Операція «Джихад» як шлях до укладення мирних угод.

Після ліквідації Дудаєва 27 травня 1996р., було підписано угоду «Про припинення вогню, бойових дій та заходи щодо врегулювання збройного конфлікту на території Чеченської Республіки» між З. Яндарбієвим і Б. Єльциним. 28 травня 1996 р. президент РФ вилетів на Північний Кавказ та відвідав Чечню. Єльцин привітав російських військових з перемогою у війні та вилетів назад до Москви. Таким чином, в травні 1996 року відбулась єдина за всю війну зустріч «перших осіб» та єдине відвідування Чечні Б. Єльциним. Події в Чечні ставали все більш «внутрішньою справою» Росії і Б. Єльцина, якому було необхідно відзвітувати не тільки про військові успіхи, але – напередодні виборів – і про мир. Мир або видимість миру зберігалися в Чечні весь червень – до закінчення президентських виборів в Росії.

В липні федеральні війська почали блокувати гірські райони Чечні та наносити авіаудари по населеним пунктам. Розвідка доповідала 5 серпня про підтвердження відомостей про наміри бойовиків нанести удар по військовим і цивільним об'єктам в Грозному. Міністр внутрішніх справ генерал-армії О.Куликов неодноразово доповідав про накопичення бойовиків в столиці ЧР і закликав до негайного введення надзвичайного стану в Чечні і зачистці Грозного від накопичених там «бандформувань». Однак новий секретар Ради безпеки РФ Лебедь всіляко прагнув до продовження процесу мирного врегулювання конфлікту і, відповідно до домовленостей армійські частини до цього часу пішли з Грозного на його околиці – в Ханкалу і Північний, а угруповання внутрішніх військ поступово скорочувалася [27, с.187].

6 серпня в 5.50 ранку загони чеченських бойовиків атакували Грозний. У цей день була запланована спецоперація федеральних сил в селищі Алхан-Юрт (розташований на південний захід від Грозного на трасі Ростов-Баку). Для її проведення було вирішено вивести зі столиці республіки понад 1,5 тис. Військовослужбовців внутрішніх військ і співробітників чеченської «завгаєвської» міліції. Парадоксально, але висунання цих підрозділів почалося о 6.30 ранку, коли загони противника вже входили в місто. Чеченськими загонами були атаковані одночасно з Грозним і інші найбільші міста республіки – Аргун і Гудермес. Притому, якщо в Аргуні федеральним силам вдалося утримати тільки будівлю комендатури, то Гудермес був зданий ними взагалі без бою. Кількість атакуючих спочатку налічувала всього 2 тис., але за тиждень боїв кількість виросла майже до 7 тис. за рахунок підкріплень з інших районів республіки і переходу на бік «сепаратистів» частини «завгаєвської» міліції [63, с.379].

У наступні дні тривали вуличні бої, які привели до встановлення позиційного протистояння. Чеченські міліціонери, що зробили опір збройним загонам ЧРІ, відійшли з міста на російські військові бази. Аслан Масхадов нав'язав федеральній стороні вкрай не вигідну для неї тактику. Чеченські загони входили в Грозний і «розтікалися» між російськими блок-постами, комендатурами, іншими місцями дислокації столичного гарнізону. Противник не ставив собі за мету захоплення або знищення всіх міських об'єктів. Увійшовши в Грозний, він блокував російські підрозділи внутрішніх військ на блок-постах і в комендатурах, ізолювавши їх один від одного, і деморалізуючи постійним вогнем. Основний удар було завдано по комплексу адміністративних будівель в центрі міста (Будинок уряду, МВС, ФСБ і ін.). В той же час, Г. Трошев описує, що війська ЧРІ були оточені та перебували в майже безвихідному положенні. Але, як повідомляє «Меморіал», на момент 14 серпня чеченські війська майже контролювали місто [62].

Отже, операція «Джихад» мала очікуваний успіх, і призвела фактично до втрати контролю над Грозним федеральних військових сил. Російське

командування не було підготовлено до нової тактики, яку обрали чеченські сили, а втрата міста, за яке пролилось стільки крові, призвело до підписання Хасав'юртських угод, які було вкрай не вигідні РФ.

4.5 Хасав'юртські угоди та наслідки війни

11 серпня секретар Ради Безпеки РФ – Олександр Лебедь, вилетів до Чечні для зустрічі з Асланом Масхадовим, в ході якої вони погодили домовленості щодо припинення військових дій на території Чечні. На момент серпня керівництво загальними федеральними силами здійснював Костянтин Пуліковський. Після початку операції «Джихад» весь серпень тривали переговори між чеченською та російською стороною. 17 серпня генерал Пуліковський підписав Указ № 105 «Про припинення військових дій на території Чечні». 20 серпня федеральні сили почали бомбардувати столицю Ічкерії. Вночі та вдень 22 серпня в с. Нові Атаги в ході переговорів О. Лебедя з А.Масхадовим був вироблений і підписаний документ, який передбачав розведення протилежних сторін, відведення військ і спільний контроль над окремими районами Грозного [11].

Після переговорів, які тривали майже місяць, 30 серпня були оформлені Хасав'юртські домовленості, які підписали Олександр Лебедь, Сергій Харламов, Саїд - Хасан Абуміслімов та Аслан Масхадов. Домовленості характеризувались як «принципи визначення основ взаємовідносин між Російською Федерацією та Чеченської Республікою, на основі яких будуватиметься подальший переговорний процес». Перший пункт угоди визначав, що остаточне встановлення основ взаємовідносин між Російською Федерацією і Чеченської Республікою, що визначаються відповідно до загально визнаних принципів і норм міжнародного права, має бути досягнуто до 31 грудня 2001 року. Тобто, розгляд майбутнього статусу Чечні відкладався на 4 роки [7].

Передбачалось утворення спеціальної комісії з представників органів державної влади Російської Федерації та Чеченської республіки не пізніше 1

жовтня 1996 року, були визначені основні завдання, над якими повинна працювати комісія. Підсумки конфлікту та зміст Хасав'юртських угод мали різні оцінки серед населення. Представники армії вважали, що це була надзвичайна помилка, яке допустило «цивільне» керівництво, та, за висловлюванням генерала Г. Трошева «ще більше затягнуло вузол кавказьких проблем».

Фактично, Росія програла війну. 31 грудня 1996 року федеральні війська були виведені з території Чеченської Республіки. В січні 1997 року в ЧР були проведені вибори президента, перемогу на яких отримав Аслан Масхадов [27, с.486]. Угоди зберегли де-факто незалежну республіку Ічкерія. Країна отримала кілька років перемир'я, але не використала його собі в актив.

Щодо втрат, яких зазнали обидві сторони, а також цивільне населення, підведення підсумків заслуговує окремої праці на цю тему. Різниця між даними, які наводять різні джерела – колосальні. Однак, є спільні тенденції: як російська, так і чеченська сторони, а також правозахисний центр «Меморіал» стверджують, що втрати серед місцевого населення в десятки разів перевищували втрати серед військових. Щодо економіки та інфраструктури краю – все було зруйновано вщент та потребувало великих капіталовкладень та часу для розбудови. На території республіки не припинялись дрібні сутички, почалась міжтейпова боротьба. Республіку чекала внутрішня політична криза, активізація ваххабізму, які в найближчий час призведуть до вторгнення в Дагестан, а потім до Другої Чеченської війни.

Розділ V. Терористичні акти під час Першої Чеченської війни

5.1. Терористичний акт у Будьоннівську (червень 1995 р.)

У 1994 - 1996 рр. відбулися дві атаки чеченських бойовиків. В першому випадку – це напад чеченців на чолі з польовим командиром Ш. Басаєвим на Будьоннівськ, місто Ставропольського краю в червні 1995 року. В другому – рейд Салмана Радусєва на місто Кізляр, що знаходиться в Республіці Дагестан в січні 1996 року. Обидва випадки мають терористичний характер [62].

В ході бойових дій влітку 1995 року на території Чечні Російську Федерацію вразила страшна новина – чеченські військові формування захопили місто, яке не знаходилось на території проведення бойових дій. 14 червня 1995 року в маленьке містечко Ставропольського краю під виглядом колони вантажівок з «Вантаж – 200» увірвався загін озброєних чеченських бойовиків. Існує декілька версій, чому чеченці захопили саме Будьоннівськ, який, до речі, розташований майже в 200 км від адміністративного кордону з Чеченською Республікою, і де проживає багато представників кавказьких національностей, зокрема, велика діаспора чеченців. Одна з версій наголошує на тому, що чеченці готувались здійснити напад саме на це місто, нібито задовго до самого теракту в місто прибували замасковані бойовики, яким допомагала чеченська діаспора, яка зняла в оренду підвальне приміщення, де зберігала зброю. Інша версія наголошує, що бойовики рухались до Мінеральних Вод, де прагнули захопити літак, щоб дістатись Москви.

Незважаючи на вище названі версії, факти залишаються фактами: 14 червня, після зупинки колони вантажівок на виїзді з міста постом ДАІ, в місті почались терористичні дії. Виїхавши до РВВС учасники відкрили вогонь по міліціонерам, які були фактично беззбройні, оскільки це був час обідньої перерви. Далі терористи перейшли до хаотичних дій, розділившись на дві групи та захоплюючи заручників просто на вулицях міста, в адміністративних будівлях тощо. Бойовики вели на вулицях невиборний вогонь, що призвело до загибелі і поранень великого числа мирних громадян. Басаєв заперечив той

факт, що чеченці вдалися до розстрілу простих громадян на вулицях міста, аргументуючи це тим, що в місті паралельно діяло інше угруповання [18].

Після захоплення заручників, бойовики відійшли до головного корпусу міської лікарні, куди ще раніше бойовики відвозили своїх поранених. Хворі та медичний персонал лікарні теж були проголошені заручниками. В перший день теракту, не рахуючи розстріляних на вулиці, за наказом Басаєва було вбито 6 заручників – три військових льотчика, два міліціонера і співробітник військкомату. Кількох міліціонерів і льотчиків врятували лікарі, переодягши їх в цивільний одяг і зробивши відповідні записи в лікарняних документах. 15 червня бойовики зажадали пропустити в лікарню журналістів для проведення прес-конференції. Коли ця вимога не була виконана, за розпорядженням Ш. Басаєва були розстріляні ще п'ять чоловіків. Лише після цього журналісти були пропущені в лікарню. Твердження Ш. Басаєва про те, що розстріляли людей «не з числа заручників, а з числа засланих до нас», не відповідає дійсності. Так, серед розстріляних були Антон Калиновський і Василь Свердлик – сімнадцятирічні випускники середньої школи, Олександр Дувакін – чоловік медсестри, що добровільно прийшов в лікарню до захопленої в заручниці дружини [27, с.513].

16 червня декілька депутатів Державної Думи вилетіли в Будьоннівск для проведення перемовин. Басаєв висунув основні вимоги – припинення військових дій в Чечні, виведення федеральних військ, а також перемовини Дудаєва на рівні президента або прем'єра РФ. В ході перемовин з Басаєвим частина заручників – вагітних жінок було відпущені. 17 червня почався штурм лікарні спецпідрозділами «Альфа». Але штурм зазнав невдачі, при цьому заручники зазнали великих втрат від штурмуючих, оскільки чеченці використовували перших в якості «живого щита». Жінки прикривали бойовиків, стаючи в отворах вікон, які були використані як «вогневі точки», при цьому жінки кричали до російських військових, щоб вони припинили штурм. Вночі 17 червня до Басаєва у лікарню вийшла делегація на чолі з депутатом Державної Думи Анатолієм Кашпіровським. У ході перемовин

Кашпіровського з Басаєвим вдалось звільнити ще декілька десятків заручників. Також було встановлено зв'язок між прем'єром В. Черномірдіним, який через відсутність президента в країні, керував державою. Було досягнуто домовленість, що підтверджувала звільнення заручників, припинення військових дій в Чеченській Республіці та початок повномасштабних перемовин [5].

19 червня Ш. Басаєв разом з бойовиками виїхав на наданих федеральною стороною автобусах на територію Чечні. В якості «живого щита» разом з бойовиками було відправлено близько 120 заручників. Серед них були журналісти, депутати Держдуми і Ради Федерації. За даними журналістів планувалося завдати ракетного удару з вертольотів по автобусах після того, як колона покине територію Ставропольського краю. Ці плани були зірвані спочатку президентом Північної Осетії А.Галазовим (він заборонив прохід колони по території республіки), а потім депутатами-заручниками (їх переговори з Черномірдіним по супутниковому зв'язку і дзвінок прем'єра в штаб керівництва операцією запобігли кривавому фіналу на Ставропольсько-дагестанському кордоні). Після прибуття в гірське село Зандак (Південно-Східна Чечня) чеченці відпустили заручників [63, с.407].

В результаті терористичного акту заручниками стали майже 1600 людей, за даними «Меморіалу» в Будьоннівську загинули 105 цивільних осіб, в тому числі 18 жінок, 17 чоловіків старше 55 років, юнак і дівчина молодше 16 років. Загинули також 11 міліціонерів і, як мінімум, 14 військовослужбовців. Трагедія у Будьоннівську мала різні оцінки політичних діячів того часу. Дудаєв заперечував необхідність вести будь-які бойові дії поза межами ЧР. Ліберальні політичні кола Росії казали, що варіант відпустити бойовиків був єдиний можливий в тій ситуації, беручи до уваги той факт, що в будь-якому випадку військового виступу проти бойовиків Росія зазнала втрат серед мирного населення. Представники армії та силових структур вважають допущення для чеченців можливості піти величезним прорахунком, спираючись на те, що російські війська втратили переважаючі позиції у війні, а також подальші

терористичні акти Басаєва. Враховуючи аргументи обох сторін, не можна заперечувати той факт, що з червня та майже до грудня 1995 року військові дії на території Чечні були зупинені [18].

5.2 Терористичний акт у Кізлярі (січень 1996 року)

9 січня 1996 року військові угруповання чеченців на чолі з польовим командиром С. Радуєвим увійшли в дагестанське місто Кізляр. Бойовики напали на вертолітний базу, розташовану в міста поруч з Кізлярі. Утримати аеродром бойовики не змогли, хоча в результаті бою їм вдалося знищити два вертольоти Мі-8, два бензовози і розграбувати склад некерованих реактивних снарядів. Загін бойовиків, який атакував військову частину, був відбитий. Нападники були відкинуті від місця дислокації батальйону і відступили до міста [27, с. 517].

Після цього в Кізлярі розгорнувся майже Будьоннівський сценарій. Відступивши в місто, бойовики брали в заручники місцевих та відступали до будинку лікарні. Всього, за різними даними, в заручники було взято від 2000 до 3000 і більше осіб, серед яких було багато жінок і дітей. Будівлю лікарні замінували і попередили, що в крайньому випадку підірвуть разом з усіма людьми, що знаходяться в лікарні. Гродненський помічає різницю між акцією Басаєва та Радуєва. Басаєв, захопивши лікарню в Будьоннівську, мав чіткий план дій та вимог. Радуєв наче опинився в непередбачуваних для себе обставинах. Пізніше від повідомляв, що його метою було не захоплення заручників, а проведення планової військової операції по знищенню військової бази. Польовий командир Ісрапілов, пояснював захоплення заручників «єдиною можливістю для Радуєва вийти з оточення». Після перемовин з владою Дагестану 10 січня бойовики залишили місто разом із заручниками, яких обіцяли відпустити після перетину чеченського кордону. Бойовики планували перетинати кордон в районі села Первомайське, але при спробі перетнути кордон були обстріляні. Після чого чеченці захоплюють в полон

кілька десятків силовиків та повертаються в Первомайське, де вже не було місцевих жителів.

З 11 по 15 січня бойовики укріплюють село для оборони, використовуючи при цьому працю заручників. З 15 січня почався штурм села Первомайського, який супроводжувався втратами серед бойовиків, заручників та федеральних сил. Була застосована артилерія та авіація, не дивлячись на те, що бойовики прикривались заручниками [18].

16 січня в турецькому порту Трабзон терористами був захоплений пароплав «Аврасія», де переважаючи кількість заручників були росіяни. Погрожуючи розстрілювати заручників терористи вимагали припинити штурм Первомайського та вивести федеральні війська з території Північного Кавказу. Але вже через 2 дні в ході перемовин терористи здались турецькій владі.

17 січня зовнішнє коло федеральних військ атакували бойовики Шаміля Басаєва. Федеральні сили були не готові до несподіваного удару в тил. Як виявилось в подальшому, атака «абхазького батальйону» Басаєва дозволила основним силам чеченців піти з села, прихопивши з собою заручників. Федеральні сили вступили в село лише вдень 18 січня, декілька чеченських бойовиків було взято у полон. 23 січня заручників випустили в чеченському селище Новогрозненське, але у чеченців ще залишилось 13 полонених міліціонерів. Через місяць, 9 лютого 1996 року, Державна Дума Росії прийняла спеціальну постанову, згідно з якою бойовики Радугеєва були амністовані. Після цього Радугеєв звільнив захоплених ним міліціонерів. Затримані в Первомайському бойовики були відпущені на свободу (фактично обміняли на полонених міліціонерів), а тіла загиблих передані для захоронення [12].

Таким чином, теракт в Кізлярі не приніс ніяких жодних політичних або військових результатів або змін, лише смерть та вщент зруйноване село Первомайське. Щодо кількості жертв – точну цифру важко встановити, оскільки різні джерела оперують різними даними, а офіційна інформація залишається засекреченою. Згідно з довідкою, підготовленою Комітетом

Державної Думи РФ з безпеки, 9 січня в Кізлярі загинули 25 мирних громадян, в селі Первомайське загинули 16 заручників [11].

Терористичні акти в ході Чеченської війни не додали жодним чином ніякого політичного активу військово-політичним силам Ічкерії, а натомість, відвернули від себе підтримку міжнародних організацій та західної преси, яка засуджувала терористичні акти проти цивільного населення. Із засудженням виступала і ліволіберальні ЗМІ Росії, але в розрізі подій чеченцям все ж таки вдалось звернути увагу на жорстокі порушення всіх гуманітарних домовленостей та відверті воєнні злочини, які чинили федеральні сили на території Чеченської Республіки.

ВИСНОВКИ

Отже, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що осмислення кризи на Північному Кавказі почалося фактично одразу після завершення Першої чеченської війни. Друга половина 1990-х років відмічена появою праць переважно фактологічного характеру, звітів урядових та громадських організацій. На початку 2000-х років з'являються перші узагальнюючі праці, хоча основний масив досліджень написаний після 2010 року. Відносно стабільні умови розвитку Російської Федерації виразно контрастували з подіями першої половини 1990-х років, тому серед науковців утверджувалось проурядове бачення конфлікту. У дослідженнях поступово відмовлялись від терміну «війна» на користь урядового «поновлення конституційного ладу», дії прихильників незалежності Чечні розглядали у контексті міжнародного тероризму. До безумовних досягнень новітньої історіографії кризи на Північному Кавказі, на нашу думку, слід віднести її розгляд крізь призму нової проблематики – соціальної історії, імагології, історії пам'яті. Перепрочитанню подій на Кавказі у першій половині 1990-х років сприяє і наявність широкого кола джерел, які розповсюджуються у вільному доступі – нормативно правових актів, спогадів дійових осіб, хроніки і документальних фільмів. Проте, через суб'єктивність більшості джерел та їхніх наративів проблему потрібно розглядати комплексно, не будуючи дослідження на окремому джерелі чи їх групі.

У кваліфікаційній роботі використовувалась велика кількість загальнонаукових та спеціально-історичних методів, крім того, при аналізі націотворення та державного будівництва у Чечні перших років незалежності залучались базові концепти теорії Бенедикта Андерсона та Ентоні Сміта, а при аналізі військового протистояння – концепції гібридної війни, фреймів та комерціалізації війни.

З'ясовано, що Чечено-Інгушська АРСР у другій половині ХХ ст. мала один з найбільших протестних потенціалів серед суб'єктів РСФРР. Цьому суттєво посприяли події Другої світової війни і повальної депортації чеченського народу до Казахстану. Створивши суб'єкт федерації з домінуванням двох етнічних груп, ініціювавши, до того ж, переселення великої кількості етнічних росіян (переважно у рівнинні райони та до столиці – міста Грозний), влада свідомо створила напруження між ними і корінними мешканцями, які почали повертатись на територію республіки у 1960-х рр. Процеси прискорили події «перебудови» і «гласності»: радянська влада почала втрачати монополію на ідеологію та інформацію, у суспільстві активно читався запит на рефлексію стосовно сталінських злочинів (серед яких була і депортація чеченців). Важливим каталізатором активізації національного руху стали, як і в інших радянських республіках, екологічні проблеми у регіоні. Прикметно, що у 1990-1991 роках діячі боротьби за незалежність Чечні розглядались як союзники РСФРР у боротьбі з центральним радянським урядом. Утім, коли розстановка сил змінилася і стало очевидним посилення російського уряду на чолі з Борисом Єльциним, проголошення незалежності трактувалось як вияв сепаратизму – федеральний уряд навіть спробував ввести надзвичайний стан у республіці, утім, не зміг забезпечити виконання наказу.

У роботі показано, що в 1992-1994 роках через економічну, соціальну і політичну нестабільність в Росії уряд самопроголошеної Ічкерії отримав унікальний шанс активізувати державне будівництво. Утім, так само, як федеральний уряд не мав ресурсів на придушення прихильників незалежності, чеченські урядовці не мали ресурсів, передусім економічних, налагодити функціонування держави. До того ж Джохару Дудаєву довелося тримати баланс між світською владою та радикальними ісламізованими групами. З 1992 року Ічкерія опинилась у жорсткій економічній кризі, почалася значна міграція населення: на цьому фоні виникають опозиційні рухи. Спочатку доволі поміркований Інгуський, пізніше – у рівнинних районах Чечні. Тиск опозиції призвів до розпуску парламенту у 1993 році та становленні одноосібної влади

Джохара Дудаєва. До відкритого протистояння з Росією чеченське суспільство підійшло сегментованим. Єдиним досягненням Д. Дудаєва та його уряду можна назвати меморіальну політику та створення доволі чисельної боєздатної армії.

Проведене дослідження підтверджує, що розгортання Першої чеченської війни було схожим на серію казусів і доволі випадкових рішень. Це призвело до поспішного і непідготовленого введення військ у Чеченську республіку. У ході бойових дій зіткнулась кризова російська армія, яку усю радянську добу готували до повномасштабних бойових дій в Європі на досвіді Другої світової війни, та армія Ічкерії, вмотивована тим, що діє проти загарбників, підготовлена до дій малими групами та партизанської війни. Сценарій бойових дій виглядав таким чином, що федеральні війська перебирали контроль над великими населеними пунктами, утім, сільські райони і, особливо, гірську місцевість контролювали прихильники незалежності.

Маємо підстави стверджувати, що тим чинником, який забезпечив критичну перевагу прихильникам незалежності, і, зрештою, дозволило зберегти суверенітет, стало суспільне засудження війни у Росії. Після кривавого штурму Грозного симпатиків продовження бойових дій поменшало в уряді, майже ніхто не підтримував продовження бойових дій серед журналістів, інтелігенції та широкого загалу. У масовій свідомості армія і уряд були безпомічними. Зухвалі акції терористів у Будьоннівську та Кізлярі мали різнобічний вплив – громадяни, з одного боку, були залякані, розуміючи, що вони не перебувають у безпеці навіть далеко від лінії фронту, з іншого – страх сприяв суспільній мобілізації. На користь прихильникам незалежності зіграла політична ситуація в Росії – президентські вибори та катастрофічне падіння популярності Бориса Єльцина змушувало його йти на мирні ініціативи – так було досягнуто угоди з урядом Ічкерії, що означало, фактично, завершення Першої чеченської війни.

Аналізуючи перші роки існування незалежної республіки, варто визнати, що її становлення та збереження були наслідком сприятливих суспільно-політичних обставин: наявності критичного протестного потенціалу в республіці, консолідації на певний час прихильників незалежності, економічна

та політична криза у Росії, яка на тривалий час виключила можливість силового реагування на події. В умовах існуючого російського політичного устрою, коли усе трималось на консенсусах між різними політичними угрупованнями і сферами впливу, владі потрібна була суспільна підтримка. Це уможливило збереження де-факто незалежної Чечні до кінця 1990-х рр., коли російська центральна влада почала маніпулювати суспільною думкою та відчувала достатньо сил для придушення прихильників незалежності за будь-яку ціну. Водночас, Чечня не змогла зберегти баланс між світською і релігійною державою, шальки терезів хильнулись у бік радикалів.

Негативні тенденції спостерігались й у структурі армії Ічкерії. Головним чином, вони стосувались керівництва і координації. Ставка на польових командирів та їхні загони дозволяла досягнути потрібної гнучкості за умов гібридної, партизанської війни. Утім, кожен генерал на кшталт Ш. Басаєва чи С. Радусєва з чисельними загонами отримували велику політичну вагу. Вже під час першої війни спостерігались ситуації, коли командири ігнорували розпорядження урядовців. У подальших подіях кавказької кризи усі ці негативні тенденції будуть посилюватись.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Нормативно-правові акти

1. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020) URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/ (дата звернення: 22.01.2021);
2. Конституция Чеченской Республики Ичкерия. Грозный, 1992. URL: <http://chechenlaw.ru/?p=94&page=2> (дата звернення: 22.01.2021);
3. Тернистый путь к свободе / Сборник Правительственных документов Чеченской Республики, статьи, интервью. Вильнюс: Вага, 1993. 478 с.
4. Указ Президента РСФСР № 178. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/390> (дата звернення: 22.01.2021);
5. Указ Президента РФ №2137. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102013812&backlink=1&nd=102036906> (дата звернення: 22.01.2021);
6. Указ Президента РФ №2166 URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102036906&backlink=1&&nd=102033381> (дата звернення: 22.01.2021);
7. Хасавюртовские соглашения. URL: <https://cutt.ly/Tx2ztLP> (дата звернення: 22.03.2021);

Мемуари

8. Дудаева А., Дудаев Д. Миллион первый. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1372595572.pdf> (дата звернення: 22.01.2021);
9. Дудаев Д. Лицар свободи. Київ: Залізний тато, 2020. 214 с.
10. Кондратьев Ю. Грозный. Несколько дней. URL: <http://www.lib.ru/MEMUARY/CHECHNYA/grozny.txt> (дата звернення: 22.01.2021);

11. Миронов В. Я был на этой войне (Чечня-95) URL: http://artofwar.ru/m/mironow_w_n/text_0010.shtml (дата звернення: 22.01.2021);
12. Михайлов. А. Чеченское колесо. Генерал ФСБ свидетельствует. URL: <https://cutt.ly/evOi9d7> (дата звернення: 22.01.2021);
13. Музаев Т. Чеченская Республика Ичкерия: Общий обзор. URL: http://www.igpi.ru/monitoring/1047645476/oct_97/chechen.html (дата звернення: 22.01.2021);
14. Музаев Т., Тодуа З. Новая Чечено-Ингушетия Москва: Панорама, 1992. 42 с.
15. Россия – Чечня: цепь ошибок и преступлений / Сост. О. Орлов и А. Черкасов. URL: <http://old.memo.ru/hr/hotpoints/chechen/itogi/Index.htm> (дата звернення: 22.01.2021);
16. Трошев Г. Моя война. Чеченский дневник окопного генерала. Москва: Вагриус, 2001. 382 с. URL: <http://www.lib.ru/MEMUARY/CHECHNYA/trosheva.txt> (дата звернення: 22.01.2021);
17. Яндарбиев З. Чечения – битва за свободу / Предисл. М. Базелюк. Львов: [б.и.] 1996. 496 с.;

Відеоматеріали

18. К/ф «60 часов Майкопской бригады» (1995, реж. М. Полунин);
19. К/ф «Дембельський дневник» (1996, реж. А.Куприн);
20. К/ф «Дорога в АД» (1996, реж. О. Сладков);
21. К/ф «Собачий Вальс» (1996, реж. А.Сладков).

Література

22. Абубакаров Т. Между авторитарностью и анархией (Политические дилеммы президента Дудаева). *Чечня и Россия: общества и государства: сборник материалов к конференции* / Отв. ред.-сост. д.и.н. Д.Е. Фурман. Москва: «Полиформ-Талбури», 1999. С. 177-196. URL: http://old.sakharov-center.ru/chr/chrus09_2.html (дата звернення: 22.01.2021).

- 23.Александров А. Возникновение и развитие «Чеченской проблемы» в конце XX в. в России *Историческая и социально-образовательная мысль*, 2012, №6. С. 17-19. URL: <https://bit.ly/3szBqao> (дата звернення: 22.01.2021);
- 24.Александров А. Формирование и принятие политического решения о вводе российских войск в Чечню (1992-1994 годы). *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения*, 2011, Т.2. С.60-64. URL: <https://bit.ly/3tzJo4Q> (дата звернення: 22.01.2021);
- 25.Алексеев А. Комментарий к некоторым данным опросов Левада-Центра. *Социологический журнал*, 2014, №3. С. 159-173. URL: <https://bit.ly/3v1LJWw> (дата звернення: 22.01.2021).
- 26.Антипов А. Лев Рохлин: Жизнь и смерть генерала. Москва: Эксмо-Пресс, 1998 418 с.
- 27.Артамонов Г., Орлова А. Эволюция образа врага в локальных конфликтах в игровом кино современной России. *Локус: люди, общество, культуры, смыслы*, 2018, №4. С. 109-119. URL: <https://bit.ly/3dvTZrK> (дата звернення: 22.01.2021)
28. Батлер Д. Фрейми війни. Чий життя оплакують? Київ: Медуза, 2016. 280 с.;
29. Бенедікт А. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 271 с.
- 30.Брауэр Ю., Ван Туйль Х. Замки, битвы и бомбы. Как экономика объясняет военную историю. М.: Издательство института Гайдара, 2016. 576 с.
- 31.Виноградов Б. Интегрирующие проекты и дезинтегрирующие факторы в российско-северокавказских взаимоотношениях конца XVIII – начала XIX в.: Монография. Славянск-на-Кубани: Издательский центр СГПИ, 2009. 138 с.
32. Воронов В. Штурм, которого не было. *Радио Свобода*, 2014, 17 октября. URL: <https://www.svoboda.org/a/26641302.html> (дата звернення: 19.02.2021).
33. Гакаев Д. Путь к Чеченской революции. *Чечня и Россия: общества и государства: сборник материалов к конференции* / Отв. ред.-сост. д.и.н. Д.Е. Фурман. Москва: «Полинформ-Талбури», 1999. URL: http://old.sakharov-center.ru/chr/chrus08_1.html (дата звернення: 23.03.2021)

- 34.Говард М. Війна в європейській історії. Київ: Мегатайп, 2000. 166 с.
- 35.Горюшева Е. Эхо непреодолимых последствий событий в Чечне 1994–1996 гг. и 1999–2000 гг.: конфликт и нивелирование памяти. *Новое прошлое / The New Past*, 2016, №2. С.146-166. URL: <https://bit.ly/3eewJhj> (дата звернення 22.01.2021);
- 36.Гродненский Н. Первая чеченская. Хроника вооруженного конфликта. Москва: Современная школа, 2008. 720 с.
37. Деланда М. Война в эпоху разумных машин. Екатеринбург: Кабинетный ученый, 2014. 338 с.
- 38.Зверева Г. Культуротворення ворога. *Критика.*, 2003, №7-8(69-70). С. 27-35. URL:: <https://krytyka.com/ua/articles/kulturotvorennya-voroha-0> (дата звернення: 22.03.2021);
- 39.Киреев Р. Аспекты вооруженной борьбы с этносепаратизмом в Чеченской республике. *Власть*, 2007, №5. С. 23-28. URL: <https://bit.ly/3n3npRk> (дата звернення: 22.01.2021);
- 40.Корнилов П. Трансформация образа войны на Кавказе в современных российских СМИ. *Власть*, 2010, №1. С. 100-103. URL: <https://bit.ly/3v4eZvU> (дата звернення: 22.01.2021);
- 41.Корф О. Об особенностях медиасопровождения первой Чеченской войны. *Власть*, 2008, №10. С. 50-54. URL: <https://bit.ly/3n2afnC> (дата звернення: 22.01.2021);
42. Краснопеев Д. Критика открытых видео источников по эскалации конфликта на Северном Кавказе в середине 90-х годов XX века. *Эпоха науки*, 2015, №4. С. 8-11. URL: <https://bit.ly/2QgYeie> (дата звернення: 22.01.2021);
43. Кургинян С., Солохин В., Подкопаева М. События в Чечне и их возможное воздействие на углубление системного кризиса в России. Центр Кургиняна. Стенограмма заседания клуба «Содержательное единство». URL: <http://www.kurginyan.ru/clubs.shtml?cat=22&id=24> (дата звернення: 22.03.2021);

- 44.Литвинова Т. Чеченская «Революция» 1991 г. и ее краткосрочные и долгосрочные последствия. *Теория и практика общественного развития*, 2013, №4. С. 44-49. URL: <https://bit.ly/3n2gk3g> (дата звернения: 10.03.2021).
- 45.Любачев А. Динамика изменения места и роли контртеррористического направления во внешней политике Российской Федерации (1992-2006 гг.). *Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС*, 2007, Т.3, №3. С. 121-131. URL: <https://bit.ly/3n4gvLF> (дата звернения: 22.01.2021).
- 46.Мак-Нилл У. В погоне за мощью. Технология, вооруженная сила и общество в XI – XX веках. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2008. 456 с.
- 47.Малашевский Н. Англоязычная историография вооружённого конфликта в Чечне. *Проблемы национальной стратегии*, 2015, №5(32). С.224-249. URL: <https://riss.ru/journal/32/> (дата звернения: 22.01.2021);
- 48.Малашевский Н. Периодизация становления историографии вооруженного конфликта в Чечне. *Revistă științifico-practică*, 2018, №.1. С.44-51. URL: https://ibn.idsi.md/ro/vizualizare_articol/65002 (дата звернения: 22.01.2021);
- 49.Малашенко А., Тренин Д. Время Юга: Россия в Чечне, Чечня в России. Москва: Гендальф, 2002. 267 с.
- 50.Марков Е. Первая Чеченская война в материалах российских СМИ. *Теория и практика общественного развития*, 2011, №2. С. 179-182. URL: <https://bit.ly/32rTBo5> (дата звернения: 22.01.2021);
- 51.Масленников В. Реализация потенциала СМИ в осуществлении противодействия террористической деятельности в Российской Федерации. *Проблемы Науки*, 2015, №7(37). URL: <https://bit.ly/3tEc5O0> (дата звернения: 22.01.2021);
- 52.Меликова С. Первая российско-чеченская война (1994-1996):источники и факторы этнической мобилизации. *Кавказ и глобализация*, 2012, №3. С. 84-93. URL: <https://bit.ly/3v5B0uk> (дата звернения: 22.01.2021);

53. Мусайханов С. Исламский фактор в военно-политических процессах Чечни // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2011. №3-4. URL: <https://bit.ly/3glwtQc> (дата звернення: 22.01.2021);
54. Мусайханов С. «Шариатское государство» в реалиях Ичкерии (Чечни) // Социология власти. 2009. №6. URL: <https://bit.ly/3sEUu7u> (дата звернення: 22.01.2021);
55. Невзорова И. Становление сепаратистского режима в Чечне по материалам центральной прессы 1991-1993 годов // XX век и Россия: общество, реформы, революции. 2018. – С.31-41. URL: <https://readera.org/140223674> (дата звернення: 22.01.2021);
56. Никаев Р. Чеченский кризис как проблема государственности со временной России // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. №6, 2008. – С. 356-262. URL: <https://bit.ly/3tymD1f> (дата звернення: 22.01.2021);
57. Патрикаракос Д. Війна у 140 знаках. Як соціальні медіа змінюють конфлікти у XXI столітті. Київ: Якабу Паблішинг, 2019. 352 с.
58. Петренко Е. Стиль жизни и историческая память россиян о событиях 1985-1999 годов // Мониторинг. 2011. №5 (105). URL: <https://bit.ly/3v3QMWj> (дата звернення: 22.01.2021);
59. Пидгирный Д. Межнациональные конфликты: контекстный анализ // Скиф. 2019. №11 (39). URL: <https://bit.ly/3tAjEp0> (дата звернення: 21.03.2021);
60. Ромодина Т., Селянинова Г. Отражение Первой чеченской войны в пермских СМИ: 1994-1996 гг // Вестник НАСА. 2014. №1 (10). URL: <https://bit.ly/2QaF8KK> (дата звернення: 22.01.2021);
61. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Пер. з англійської П. Тарашука. Київ: Основи, 1994. 224 с.
62. Сошин Ю. «Вечный враг» образ России в чеченском самосознании // Вопросы национализма. 2010. №3 (3). URL: <https://bit.ly/3efHBLL> (дата звернення: 12.01.2021);

- 63.Тумаков Д.. «Горячая точка новой России: чеченский кризис 1991–1996 гг. в оценках российского общества». – Ярославль: Аверс Плюс, 2017. – 740 с.;
- 64.Тумаков Д. Публикации иностранных журналистов в российских масс-медиа как источник по первой чеченской кампании 1994-1996 гг // *Historia provinciae* – журнал региональной истории. 2018. №3. URL: <https://bit.ly/32xTVSd> (дата звернения: 22.03.2021).
- 65.Тумаков Д. Первая чеченская война 1994-1996 гг. В оценках российских левых радикалов // *Символ науки*. 2016. №6-2. URL: <https://bit.ly/3ehu8TJ> (дата звернения: 22.01.2021);
66. Хасбулатов Р. Чечня: мне не дали остановить войну: Записки миротворца. — М., 1995
- 67.Цветкова В. Первая чеченская кампания (1994-1996): хроника локального конфликта // *Общество. Среда. Развитие (Terra Humana)*. 2011. №1. URL: <https://bit.ly/3svBKqJ> (дата звернения: 14.01.2021);
- 68.Цветкова В. «Цена» чеченского конфликта (по материалам отечественной периодической печати) // *Известия РГПУ им. А. И. Герцена*. 2008. №66. URL: <https://bit.ly/2P2Va8H> (дата звернения: 22.01.2021);
69. Шайхаев Т. Политическая ситуация в Чеченской республике 1990-1991 гг.// *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки*. №2, 2018. – С.132-142. URL: <https://vestnik-mgou.ru/Articles/View/11959> (дата звернения: 22.01.2021);
70. Tumakov Denis. Publications of Foreign Journalists in the Russian Mass Media as a Source of Information on the First Chechen Campaign of 1994–1996. *Historia provinciae – the journal of regional history*, 2018, №3. URL: <https://bit.ly/2QFZRFS> (дата звернения: 22.01.2021).

